

ERDEM

Sayı/Issue: 90 Haziran/June 2026

Başvuru/Submitted: 05-12-2025

Değerlendirme: İki Dış Hakem/Evaluation: Two External Referees

Kabul/Accepted: 13-02-2026

Çift Taraflı Körleme/Double-Blind Review

Benzerlik Taraması Yapıldı/Similarity Scan Performed - intihal.net

Yayın/Publication: 20-06-2026

Hurufat Defterleri Işığında Balıkesir’de Cami ve Mescitler: Kayıt Disiplini ve Kurumsal Dönüşüm

Eşref Temel | 0000-0001-7411-4922 | srftml@artvin.edu.trDoç. Dr./ Assoc. Prof. Dr. | Artvin Çoruh Üniversitesi/ University | Fen Edebiyat Fakültesi/ Faculty of Arts and Sciences
Tarih Bölümü/ Department of History

Artvin | Türkiye

<https://ror.org/02wcpmn42>

Atıf: Temel, Eşref (2026). “Hurufat Defterleri Işığında Balıkesir’de Cami ve Mescitler: Kayıt Disiplini ve Kurumsal Dönüşüm”, *Erdem*, Haziran, Sayı:90, s. 175-214.

Citation: Temel, Eşref (2026). “Mosques and Masjids in Balıkesir in the Light of Hurufat Registers: Registration Discipline and Institutional Transformation”, *Erdem*, June, Issue:90, pp. 175-214.

Makale Bilgileri Article Information

Yapay Zekâ Beyanı

Çalışmanın hazırlanma sürecinde, makalenin özgün bilimsel içeriğini etkilemeyecek şekilde yalnızca dil kontrolü, akademik ifade düzenlemesi, özet yoğunlaştırması ve editöryal uyum süreçlerinde yapay zekâ destekli araçlardan sınırlı düzeyde yararlanılmıştır. Araştırmanın konusu, yöntemi, veri tespiti, arşiv çözümlenmeleri, yorumlama süreçleri ve nihai bilimsel içeriği tamamen tarafımca hazırlanmıştır. Yapay zekâ araçları veri üretimi, kaynak oluşturma, analiz yapma veya bilimsel sonuç üretme amacıyla kullanılmamıştır.

AI Disclosure

During the preparation of this study, artificial intelligence-supported tools were used to a limited extent only for language checking, academic style editing, abstract refinement, and editorial alignment processes, in a manner that did not affect the original scientific content of the article. The subject of the research, the methodology, data collection, archival analyses, interpretation processes, and the final scientific content were entirely prepared by me. AI tools were not used for data generation, source creation, analysis, or the production of scientific results.

Etik Kurul İzni

Çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Approval

The study does not require ethics committee approval, and the data used were obtained through a literature review / published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and that all referenced works are listed in the bibliography.

Etik Bildirim

erdemergisi@akmb.gov.tr

Complaints

erdemergisi@akmb.gov.tr

Lisans

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

License

This article is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Dizinleme Bilgileri

Dergi TR Dizin, DOAJ, ERIH PLUS, MLA ve J-Gate tarafından dizinlenmektedir.

Indexing Information

The journal is indexed in TR Dizin, DOAJ, ERIH PLUS, MLA and J-Gate.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflict of Interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Hurufat Defterleri Işığında Balıkesir’de Cami ve Mescitler: Kayıt Disiplini ve Kurumsal Dönüşüm

Öz

Bu çalışma, Balıkesir merkez ve köylerinde 18. ve 19. yüzyıllarda faaliyet gösteren cami ve mescitlerin kurumsal yapısını, görevli kadrolarını ve atama süreçlerini Hurufat Defterleri temelinde incelemektedir. Araştırmanın amacı, şehir merkezindeki yerleşik dinî örgütlenme ile kırsal alandaki dinî yapıların farklılaşmasını ortaya koymak ve bu farklılaşmayı Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyılda hız kazanan bürokratik merkezileşme ve kayıt disiplini politikaları bağlamında değerlendirmektir. Bu kapsamda merkez camileri, merkez mescitleri, köy camileri ve köy mescitleri olmak üzere dört ayrı veri grubu analiz edilmiştir. İnceleme sonucunda merkez camilerinin imam, hatip, müezzin, kayyım, ferraş ve mütevellî gibi çeşitli görevlileri bünyesinde barındıran gelişmiş ve kurumsallaşmış yapılar olduğu tespit edilmiştir. Bazı camilerde muallim kadrolarının bulunması, ibadet mekânlarının eğitim faaliyetleriyle olan ilişkisini de göstermektedir. Merkez mescitleri ise daha sınırlı kadrolara sahip olmakla birlikte mahalle ölçeğinde dinî hayatın sürekliliğini sağlayan temel yapılar olarak öne çıkmaktadır. Köy camii ve mescitlerinde yüksek ilk atama oranları, 18. yüzyılda yeni ibadethanelerin inşası ve bazı mescitlerin camiye tahvil edilmesi sürecinin hız kazandığını göstermektedir. Köylerde referans bilgilerinin çoğunlukla belirtilmemesi ise atamalarda yerel toplumsal mutabakatın etkili olduğunu düşündürmektedir. Sonuç olarak Balıkesir örneği, şehir merkezinde kurumsallaşmış ve süreklilik arz eden bir dinî yapılanmaya; taşrada ise bürokratik merkezileşme ile bağlantılı daha dinamik ve dönüşüm odaklı bir yapıya işaret etmektedir. Çalışma, Hurufat Defterleri’nin Osmanlı taşrasındaki dinî-idari yapının bölgesel farklılıklarını ortaya koymadaki önemini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Balıkesir, Hurufat Defterleri, Cami, Mescit, Vakıf, Kayıt Disiplini, Bürokratik Merkezileşme.

Mosques and Masjids in Balıkesir in the Light of Hurufat Registers: Registration Discipline and Institutional Transformation

Abstract

This study examines the institutional structure, staff cadres, and appointment processes of mosques and masjids operating in the center and villages of Balıkesir during the eighteenth and nineteenth centuries on the basis of the Hurufat Registers. The study aims to reveal the differences between the established religious organization in the urban center and the religious structures in rural areas, and to evaluate these differences within the context of the Ottoman policies of bureaucratic centralization and registration discipline that intensified during the eighteenth century. In this framework, four different data groups—central mosques, central masjids, village mosques, and village masjids—were analyzed. The findings demonstrate that central mosques were highly institutionalized structures with diversified staff cadres including imams, khatibs, muezzins, kayyims, ferrashes, and mutawallis. The presence of muallims in some mosque-related waqfs also indicates the close relationship between religious and educational functions. Central masjids, although possessing more limited staff structures, functioned as the main institutions sustaining neighborhood-based religious life. In rural areas, high rates of original appointments indicate the rapid increase in newly established places of worship and the conversion of masjids into mosques during the eighteenth century. The absence of detailed reference information in many village records suggests that appointments were largely shaped by local social consensus. In some villages, the fact that imams also served as teachers points to the continuity of mosque-centered religious education in the provinces. In conclusion, the Balıkesir case reflects an institutionalized and stable religious structure in the urban center, while rural areas display a more dynamic model shaped by bureaucratic centralization, new constructions, and community-based organization. The study demonstrates the significance of the Hurufat Registers for revealing regional variations in the Ottoman provincial religious-administrative structure.

Keywords: Balıkesir, Hurufat Registers, Mosque, Masjid, Waqf, Registration Discipline, Bureaucratic Centralization.

Giriş

Osmanlı yerleşim düzeninde cami ve mescitler, dinî hayatın merkezî kurumları olmanın ötesinde, mahalle teşekkülünün, toplumsal örgütlenmenin ve kentsel kimliğin birincil belirleyicileri olarak işlev görmüştür. Cuma namazının kılındığı ve bünyesinde hatip kadrosu barındıran camiler ile mahalle ölçeğindeki mescitler arasındaki statü farkı, sadece mimari bir ölçek farkı değil; aynı zamanda yerleşim birimlerinin demografik canlılığını ve cemaat yapısını yansıtan kurumsal bir göstergedir. Özellikle bir mescidin zamanla nüfus artışına paralel olarak minber eklenmesi ve hatip tayiniyle cami statüsü kazanması, Osmanlı şehircilik tarihindeki kurumsal dönüşümün en somut tezahürüdür. Bu bağlamda, vakıf sistemiyle idare edilen bu yapıların inşa süreçlerinden görevli atamalarına kadar uzanan idari silsile, taşra toplumunun kurumsal işleyişini ve tarihsel sürekliliğini anlamaya imkân veren dinamik bir veri sahası sunmaktadır.

Balıkesir, Karesi Beyliği mirası üzerine inşa edilen sancak merkezi kimliği ve geniş kırsal hinterlandı ile ibadet yapılarının yoğunluğu bakımından özgün bir profil sergilemektedir. Şehrin dinî-sosyal omurgası, 15. ve 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında izlenebildiği üzere mahalle-cami eksenli bir modelle kurulmuş; Zağnos Mehmet Paşa Külliyesi gibi anıtsal vakıf eserleri bu dokunun tarihsel evveliyatını (prehistoryasını) oluşturmuştur (Sevim 1993: 331-332). Bununla birlikte 17.-19. yüzyıllar arasında merkezde mescit sayısı belirgin biçimde artmıştır (Ünlüol 1995: 218-220; Öntuğ 2003: 304-308). 18. yüzyılda da köylerde cami ağırlıklı bir yapılaşma ortaya çıkmıştır. Bu tarihsel birikim, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı idaresinin taşradaki vakıf birimlerini daha sıkı denetleme ve kayıt sistemini standartlaştırma çabalarıyla yeni bir idari evreye taşınmıştır. Genellikle “18. yüzyıl yeniden yapılanması” olarak da adlandırılan bu süreç, aslında personel atamalarının ve berat işlemlerinin bir devrimden ziyade, mevcut bürokratik geleneğin “hurufat” adıyla müstakil bir defter serisinde merkezîleştirilerek disipline edilmesini temsil etmektedir. Bu dönemde merkezde mescit sayısının artması, köylerde ise yoğun bir cami inşasının görülmesi; sadece fiziksel bir genişleme değil, devletin yerel ağları kayıt altına alma politikasının da bir sonucudur.

Çalışmanın birincil veri kaynağını, Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi’nde (VGMA) muhafaza edilen ve 1687-1834 (H. 1099-1250) yıllarını kapsayan 23 adet Balıkesir kazası Hurufat Defteri oluşturmaktadır. İncelenen zaman dilimine ait yaklaşık 1280 kayıt; tayin, azil, berat yenileme

ve vakıf şartlarındaki değişiklikleri içermesi bakımından Balıkesir’in dinî-idari silsilesini ve kurumsal evrimini belgelemektedir. Yapılan tasnif sonucunda Balıkesir merkezinde 18 cami ve 30 mescit; köylerde ise 39 cami ve 17 mescit tespit edilmiştir. İstatistiksel dağılımın ötesinde bu veriler, Balıkesir’in “dinî mekân hiyerarşisini” yansıtmaktadır. Şehir merkezinde mescitlerin sayısal üstünlüğü, mahalle ölçekli yerleşim modelinin ve vakıf sisteminin kentsel kılcallara kadar nüfuz edişinin bir sonucudur. Buna karşın kırsal alanda (köy/karye) cami statüsündeki yapıların baskınlığı, 18. yüzyıl Balıkesir taşrasında yeni teşekkül eden yerleşim birimlerinin bağımsız birer dinî-idari merkez olma arzusunu ve bu süreçteki “minber vaz’ı” (mescitten camiye dönüşüm) taleplerini somutlaştırmaktadır.

Çalışmanın temel problematiği, Balıkesir merkez ve köylerinde mescit ve cami ağının neden farklı bir gelişim çizgisi izlediğini açıklamaktır. Bu bağlamda makale şu sorulara yanıt aramaktadır: 18. yüzyılda şehir merkezinde mescitlerin çoğalmasına karşılık kırsalda cami inşasının hız kazanması nasıl bir demografik ve toplumsal dönüşüme işaret etmektedir? Mescitlerin camiye dönüştürülmesi, nüfus artışı ve mahalle ölçeğinde dinî ihtiyaçların çeşitlenmesiyle nasıl ilişkilidir? Köylerde yeni camilerin yoğun biçimde inşa edilmesi, konar-göçer toplulukların yerleşik hayata geçişi ve vakıf idaresindeki yeniden yapılanma da denilen bürokratik merkezileşme ile kayıt disiplini, süreciyle nasıl bağlantı kurmaktadır? Hurufat Defterleri’nde kayıtlı atama ve azil gerekçeleri, merkez ve köylerde dinî hizmetlerin cemaat, vakıf ve devlet tarafından nasıl denetlendiğini göstermektedir?

Literatür Değerlendirmesi

İslâm şehirleşmesi ve dinî-toplumsal hayatın kurumsal örgütlenişi bakımından cami ve mescit kavramları, erken dönemden itibaren hem fonksiyon hem de statü açısından birbirinden ayrışan iki temel ibadet mekânını ifade eder. “Câmi” başlangıçta cuma namazının kılındığı ve hutbenin okunduğu büyük mescitleri belirtmek üzere “el-mescidü’l-câmi” tamlamasından türemiştir. Cami zamanla topluluğu bir araya getiren merkezî ibadet yapılarının adı haline gelmiştir. Buna karşılık “mescid” kelimesi secde edilen yer anlamına gelir ve vakit namazlarının kılındığı, daha küçük ölçekli mahalle birimlerini temsil eder. Kur’an ve erken hadis literatüründe mescit kelimesi genel ibadet yeri anlamıyla kullanılırken, şehirlerin büyümesi ve yönetsel-dinî işlevlerin çeşitlenmesiyle cuma camileri ile mahalle mescitleri arasında belirgin bir işlevsel ayırım ortaya çıkmıştır. Nitekim kaynaklar, minberi bulunan ve cuma namazı kılınan yapıları cami, buna karşılık gündelik ibadetin icra

edildiği küçük yapıları mescit olarak tarif etmektedir. Osmanlı şehirlerinde bu ayırım daha da kurumsallaşmış; selatin camileri ile mahalle mescitleri arasında ölçek, gelir kaynakları, görevli kadroları ve toplumsal fonksiyonlar bakımından hiyerarşik bir yapı oluşmuştur (Önkal ve Bozkurt 1993: 46-56). Dolayısıyla Balıkesir Hurufat Defterleri'nde karşılaşılan uygulamalar, klasik literatürde yer alan bu kavramsal ayırımın taşradaki idari ve dinî pratiklere nasıl yansıdığını göstermesi bakımından önemli bir veri sunmaktadır. Ancak bu hiyerarşik yapı durağan değildir; özellikle mescitlerin nüfus artışına paralel olarak minber eklenmesi yoluyla camiye tahvil edilmesi, kurumsal dönüşümün en dinamik boyutunu teşkil etmektedir. Nitekim Hasan Demirtaş'ın (2012: 47-92) vurguladığı üzere Hurufat Defterleri, berat özetlerini içermesi ve vakıf envanter defteri vazifesi görmesi bakımından sosyal tarih ve şehir tarihçiliği için önemli bilgiler sunan bir kaynak niteliği kazanmaktadır. Literatürde Halit Çal'ın (Çal 2001: 125-166; Çal 2010: 93-242) yapı türlerini ve yapı sayılarını belirleme yöntemi ve Yusuf Küçükdağ'ın çalışmaları (2005: 415-426; Temel ve Küçükdağ 2018: 48-82; Küçükdağ ve Temel 2021: 109-127) detaylandığı vakıf hayatiyeti ile evlâdiyet ve meşrûtiyet esasına dayalı görev intikalleri, Balıkesir verilerini sadece birer atama kaydı olmaktan çıkarıp, yerel seçkinlerin ve toplumsal değişimin birer belgesi haline getirmektedir.

Balıkesir'de cami ve mescitlerin tarihsel gelişimini anlamak için temel başvuru kaynakları; tahrir defterleri, vakıf kayıtları, mimari envanterler ve şehir tarihine ilişkin monografik çalışmalardır. Bu literatür birikimi, makalenin odağını oluşturan 18. ve 19. yüzyıl verilerinin tarihsel "evveliyatını" ve kurumsal sürekliliğini anlamak bakımından vazgeçilmez bir çerçeve sunmaktadır. Nitekim Balıkesir üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, dinî yapıların 16. yüzyıldan modern döneme kadar geçirdiği dönüşümün farklı disiplinlerce ele alındığı görülmektedir.

Balıkesir'e ait en erken ve kapsamlı değerlendirme, Karesi sancağındaki yerleşim düzeni, mahalle-cami ilişkisi ve vakıf yapılarının kuruluş mantığını 16. yüzyıl tahrir defterleri ışığında inceleyen Sevim'in (1993: 331-332) çalışmasıdır. Bu eser, şehirdeki ibadethanelerin kökenlerini göstermesi ve mahalle dokusunun cami etrafında şekillendiği klasik Osmanlı modelini belgelemesi bakımından literatürün başlangıç noktasını teşkil eder. Bu erken çerçeveyi, 17. yüzyıl Balıkesir'ini mekânsal ve toplumsal boyutlarıyla ele alan Öntuğ'un (2003: 304-308) araştırması tamamlamaktadır. Öntuğ, cami ve mescitlerin mahalle çekirdeği olma vasfını ve görevlilerin toplumsal

otoritesini vurgulayarak, Hurufat Defterleri’ndeki kayıtların tarihsel arka planını aydınlatır. Aynı döneme ait mimari incelemeler ise, Yıldırım Külliyesi örneğinde olduğu gibi, yapıların çok yönlü işlevselliğine dikkat çeker (Köç 2015: 115-129).

18. yüzyıla gelindiğinde, kurumların niceliksel ve işlevsel çeşitliliği şeriye sicilleri üzerinden takip edilebilmektedir. Ünlüol (1995: 218-220), bu yüzyılda Balıkesir merkezindeki yapıların mahalle dağılımını ve vakıf gelirlerinin işleyişini ortaya koyarak, Hurufat Defterleri’nde karşılaşılan idari kayıtların toplumsal bağlamını kurmaktadır. 19. yüzyıl araştırmalarında ise Arslan (2007: 235-248), köylerdeki cami ağırlığını kırsal toplumun örgütlenişi ve demografik yapı ile ilişkilendirerek, kırsaldaki kurumsal genişlemenin temellerini açıklar. Balıkesir’deki dinî yapı envanterini topografik ve kronolojik bir bütünlük içinde sunan Sözlü (2014: 674-678) ile arşiv kaynaklarının birlikte kullanımına dair metodolojik çerçeve sunan Şimşir (2014: 1-4), literatürün tamamlayıcı unsurlarıdır.

Söz konusu bu zengin literatür, Balıkesir’in dini-sosyal coğrafyasının statik ve fiziksel tablosunu çizmektedir. Ancak bu tabloyu dinamik bir süreç olarak okumak; yani personel hareketliliğini, sülale içi görev devirlerini ve mescitlerin camiye dönüşüm (minber vaz’ı) sancılarını mikro düzeyde takip edebilmek için Hurufat Defterleri’nin sistematik analizi elzemdir. Bu noktada mevcut çalışma; Çal’ın yapı türlerini ve yapı sayılarını belirleme yöntemini, Demirtaş’ın berat özetleri üzerinden sosyal tarih verilerini takip etme perspektifini ve Küçükdağ ile Temel’in evlâdiyet ve meşrûtiyet esasına dayalı cihet sistemi metodolojisini Balıkesir özeline taşımayı amaçlamaktadır. Böylelikle 18. yüzyıl, büsbütün bir “yeniden yapılanma” döneminden ziyade; Sevim ve Öntuğ’un işaret ettiği tarihsel köklerin, bürokratik bir merkezileşme ve kayıt disiplini içerisinde hurufat serilerine yansıdığı dinamik bir evre olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda, 18. yüzyılda vakıf idaresindeki bu idari dönüşüm ve kayıt sistemindeki standartlaşma, mescit ve cami ağının genişlemesini açıklayan literatürün temel bir ayağını oluşturur. 18. yüzyılın başında Osmanlı Devleti, önceki yüzyıldan devralınan mali ve askerî sorunlara bir çözüm olarak, mevcut kurumların işleyişini daha sıkı bir denetim altına alan idari tedbirler geliştirmiştir. 1695’te uygulamaya konulan malikâne sistemi, hazinenin nakit ihtiyacını karşılamının ötesinde, taşradaki yerel aktörlerin (ayanlar) yükselişini ve vakıf temelli yatırımlar üzerinden yerel otorite kurmalarını teşvik etmiştir (Özkaya 1978: 667-723; İnalçık 2003: 52; Özvar 2003: 165; Öz 2005: 33-51; Genç 2007: 144-146; İnalçık 2009: 3).

Bu idari süreç, nüfus hareketlerinin kontrolünü ve göçebe toplulukların yerleşikliğe geçirilmesini (iskân) hedefleyen devlet politikalarıyla birleşmiş; neticede kırsal alanlarda kurumsal dinî yapının tahkim edilmesi stratejik bir öncelik hâline gelmiştir (Faroqhi 2004: 728-729; Kasaba 2012: 68-104). Söz konusu dönüşümün dinî-idarî çerçevesi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin vizyonu doğrultusunda hazırlanan 1702 tarihli fetvada somutlaşmaktadır. Bu fetva; imam, hatip ve müderrislerin liyakat esasına göre denetlenmesini, ibadethanelerin sürekli işler durumda tutulmasını ve toplumsal eğitimin yaygınlaştırılmasını emrederek, mevcut dinî-idari yapıyı merkezi bir disiplin altına almayı amaçlamıştır (Abou-El-Haj 2000: 142-145).

Bu sürecin ekonomik zeminini ise, piyasanın nakit ihtiyacını karşılayan ve kırsal kesimi ağır faiz yükünden koruyan para vakıfları tahkim etmiştir (Reyhan 2008: 197-203). Vakıf görevleri (cihetler), taşrada sosyal bir statü ve yükseliş mekanizması sunduğu için vakıf kurumlarının hem inşası hem de kurumsal sürekliliği teşvik edilmiştir (Canbakal 2009: 84; Eroğlu Memiş 2020: 138-139). Nitekim Hurufat Defterleri; cami, mescit ve mektep gibi yapıların Balıkesir dâhil geniş bir coğrafyada artış gösterdiğini belgelemektedir (Özdemir 2005: 88-90; Alkan 2006: 825-842; Demirtaş 2012: 47-92; Oğur 2018: 605-614; Aygün vd. 2019: 1-10). Dolayısıyla bu dönemde görülen “kayıt artışı”, sadece yeni “müceddeden” bir inşayı değil, aynı zamanda mevcut yapıların merkezî denetim altına alınmasını “olmayup/olmadığından” beratlandırma disiplinini yansıtmaktadır.

Bu literatürün ortaya koyduğu genel tablo, Balıkesir’de mescit ve cami yapılarının 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar hem şehir merkezinde hem kırsal yerleşimlerde süreklilik ve dönüşüm gösteren kurumsal yapılar olduğunu kanıtlamaktadır. Mevcut çalışma, söz konusu tarihsel zemin üzerinde yükselen “dinamik süreci” yani personel silsilesini, sülale içi görev devirlerini ve mescitten camiye dönüşüm gibi statü değişikliklerini Hurufat Defterleri üzerinden analiz ederek literatürün yapısal çerçevesini tamamlamayı amaçlamaktadır. Böylelikle araştırma; Çal’ın yapı türlerini ve yapı sayılarını belirleme yöntemini, Demirtaş’ın berat özetleri üzerinden sosyal tarih verilerini takip etme perspektifini ve Küçükdağ ile Temel’in evlâdiyet ve meşrûtiyet esasına dayalı cihet sistemi analizlerini birleştirerek; Balıkesir’in dinî coğrafyasını sadece istatistiksel bir veri seti olarak değil, toplumsal dönüşümün ve bürokratik kayıt disiplininin birer yansıması olarak yeniden okumaktadır.

1. Balıkesir’de Mescit ve Camilerin Dağılımı (1687-1834)

Balıkesir merkez ve köylerindeki camiler ile mescitler, 15. ve 16. yüzyıllarda mahalle-cami eksenli kurulan tarihsel kökenleri üzerine, 18. ve 19. yüzyıllarda hem dinî hayatın hem de yaygın ve örgün eğitimin ana eksenini oluşturan yapılar olmuştur (Berki 1958: 19-37; Sevim 1993: 267-283, Sevim 1994: 19-24; Ünlüyol 1995: 218-220; Ekinci 2011: 417-419; Arslan 2014: 235-248; Köç 2015: 115-129; Akkuş ve İslamoğlu 2018: 885-908; Öntuğ 2003: 304-308; Öntuğ 2023: 9-27; Öntuğ 2024: 15-35). İncelenen 1687-1834 dönemi, Osmanlı bürokrasisinin vakıf birimlerini daha sıkı bir merkezî denetim ve kayıt disiplini altına alma süreciyle örtüşmektedir. Bu süreçte tutulan hurufat kayıtları; yapıların sadece fiziksel varlığını değil, şehir ve kır yerleşimlerindeki kurumsal hiyerarşiyi ve toplumsal tabakalaşmayı belgelemektedir. Şehir merkezindeki camiler; geniş personel kadroları (imam, hatip, müezzin, kayyım, ferraş vb.) ve düzenli vakıf gelirleriyle üst düzey bir kurumsal organizasyon sergilerken; merkez mescitleri mahalle ölçeğinde sürekli ibadet ve sosyal dayanışma hizmeti sunan birimler olarak öne çıkmıştır. Köylerde ise cami ve mescit ağı, yerleşim birimlerinin demografik büyüklüğüne ve konar-göçer toplulukların yerleşik hayata geçiş süreçlerine bağlı olarak daha sade fakat işlevsel bir yapıya bürünmüştür. Bu çeşitlilik, Balıkesir’in 18. ve 19. yüzyıllar boyunca kurumsal açıdan gelişmiş bir merkez ile dinamik bir kırsal hinterland arasında örülen çok katmanlı bir ibadet coğrafyasına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Balıkesir merkez ve köylerindeki ibadethanelerin analizinde; Çal’ın (2001: 125-166) yapı türlerini ve yapı sayılarını belirleme yöntemi esas alınmış, veriler berat özetleri üzerinden kurumların mevcudiyetini takip etmeye (Demirtaş 2012: 47-92) imkân verecek şekilde tasnif edilmiştir. Bu çerçevede Balıkesir merkez ve köylerindeki camiler ile mescitler için ayrı ayrı başlıklar oluşturulmuştur. Her bir başlığı verilerle desteklemek için dört tablo oluşturulmuştur. Bu tabloların ilk sütununda kurumun bulunduğu yer ve kurumun adı bulunmaktadır. Bu sütunda yer alan; “/” işareti bir ibadethanenin başka bir adla ifade edildiğini, “(…)” parantez içindeki bilgiler başka kaynaklarda geçen isimlerini ve “→” işareti ise yerleşim biriminin büyümesine paralel olarak gerçekleşen mescitten camiye (minber vaz’ı) statü dönüşümünü belirtmektedir. Daha sonraki sütunlarda bu kurumlarda çalışan görevliler, yüzde olarak belirtilmiş atama sebepleri¹, yine yüzde olarak o

¹ Tablolarda atama sebebi olarak zikredilen “devretme” görevi kendi isteğiyle bir başkasına vermeyi; “görevden alma” görevi bir şekilde iyi yapamadığında o görevi alıp başkasına vermeyi; “ilk atama” kurumun yeni faaliyete geçtiğini ya da bir kurumda o görev daha önceden yoksa yeniden bir kadro tahsis edildiğini; “kayıp” beratın kaybolması durumunda yeni-

göreve hangi referansla gelindiği, kuruma ait kayıt sayısı, varsa o kurumun ne zaman inşa edildiği ve daha önceden var olduğuna dair kaynaklar ile o kuruma ait ilk ve son hurufat kaydının Miladi tarihi yer almaktadır. Sonuç olarak ibadethanelerdeki görevli profili, atama gerekçeleri ve referans kanalları; Küçükdağ ve Temel'in (2018, 2021) çalışmalarında vurgulanan evlâdiyet ve meşrûtiyet esasına dayalı vakıf-personel ilişkilerinin tespiti amacıyla yüzdelerle analiz edilmiştir. Tablolardaki veriler, sadece istatistiksel birer çıktı olarak değil, Balıkesir taşrasındaki idari ve toplumsal değişimin nitel göstergeleri olarak değerlendirilmiştir.

1.1. Merkez Camileri

Merkez camileri, görev çeşitliliği bakımından oldukça zengin bir profil sergilemektedir. Bu kurumların genelinde imamlık, hatiplik ve müezzinlik müesseselerinin düzenli bir şekilde sürdürüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca birçok camide kayyım, cüzhan, vaiz ve dersiam gibi ihtisas gerektiren görevliler bulunmaktadır. Bazı camilerin ise bağlı buldukları vakıf bünyesinde yer alan muallimhane ve zaviye gibi birimler aracılığıyla hem örgün hem de yaygın eğitim hizmeti sunduğu görülmüştür.

Bu bağlamda Mustafafakih Mahallesi'ndeki Zağnos Mehmet Paşa Camii Vakfı bu kurumsal yapıya tipik bir örnektir. Cami, Fatih Sultan Mehmet'in vezirlerinden Zağnos Paşa tarafından 1460'lı yılların başında inşa ettirilmiştir. Yapı; imaret, hamam, muallimhane, türbe ve şadırvandan oluşan geniş bir külliye'nin merkezî unsuru olarak tasarlanmıştır. Vakfın sürekliliğini ve ekonomik gücünü sağlamak amacıyla Zağnos Paşa tarafından Balıkesir ve Saruhan bölgelerinde yer alan köyler, değirmenler, mandıralar ve dükkânlar gibi pek çok mülk cami ve külliye'ye tahsis edilmiştir. Bu erken dönem, caminin Balıkesir'in dinî ve sosyal dokusunda anıtsal bir odak noktası olarak yerleştiği temel evreyi temsil etmektedir (Berki 1958; VGM 1977, 15-26; Sevim 1993, 270-272; Ünlüyol 1995, 187-189; Öntüç 2003, 74-76; Ekinci 2011). Zağnos Mehmet Paşa Camii'nin 1687-1834 yıllarını kapsayan 176 adet hurufat kaydı, Demirtaş'ın (2012) ifadesiyle kurumun personel yapısını tüm detaylarıyla sunan bir "vakıf envanter defteri" niteliğindedir.

den verilmesini; "lazım olmağla" ya da "olmadığından" bir kurumda o görev daha önceden yoksa yeniden bir kadro tahsis edildiğini veya kurum önceden faal iken bir şekilde faaliyeti durmuş ama bu atamayla o kurumun o fonksiyonunun yeniden işler hale getirildiğini; "vefat" görevlinin öldüğü için yerine başka birinin geldiğini; "yenileme" ve "kayıp" beratın padişah değişimlerinde ya da başka bir nedenden dolayı yeniden verildiğini; "zamlanma" da görevlinin aldığı ücretin arttığını belirtmektedir.

Camide görev yapan imam (13 kayıt), hatip (3) ve müezzin (4) temel dinî fonksiyonları icra eden çekirdek kadroyu oluştururken; ferraş (1), kayyım (4), abkeş (1) gibi görevliler yapının fiziksel bakımı, temizliği ve su ile ilgili ihtiyaçların karşılanması konusunda mekânın işlevselliğini korumuştur. Cüzhan (27), devirhan (20), naathan (8), müsebbih (30) ve sermahfil (11) gibi görevliler ise Kur’an tilaveti, naat, zikir ve mukabele gibi ibadet pratiklerinin sürekliliğini sağlamıştır. Kadrodaki dersiam (19) ve vaiz (2) caminin yaygın eğitim faaliyetlerinin sürdüğü bir ilim merkezi olduğunu ortaya koyarken, vakıf bünyesindeki muallimin (1) varlığı kurumun örgün eğitim hizmeti veren bir külliye niteliği taşıdığına işaret etmektedir. Küçükdağ’ın (2005) vurguladığı “vakıf hayatiyetini” yansıtan bu çeşitlilik; müteveli (26) ve cabi (3) gibi idari kadrolarla tamamlanmaktadır. Bu görevliler vakfın mali ve hukuki işleyişini temsil ederek kurumsal sürdürülebilirliği temin etmiştir. Görevli listesindeki muvakkit (3) ise namaz vakitlerinin astronomik verilerle belirlenmesini sağlayarak caminin şehrin zaman düzeni açısından referans noktası olduğunu kanıtlamaktadır. Atama sebeplerinde vefatın (88 kayıt) en yüksek oran olması kurumsal sürekliliğe işaret ederken; devir (32), azil (26), berat yenileme (15), ilk atama (7), zayi (5) ve beratsız (3) kayıtları Küçükdağ ve Temel’in (2018) belirttiği vazife tevcih mekanizmalarını somutlaştırmaktadır. Görevlerin 42 kayıta “sülale” (oğlu vb.) bağlarıyla aktarılması evlâdiyet ve meşrûtiyet esasını doğrulamaktadır (bkz. Tablo 1). Ayrıca dosyadaki özel notlarda geçen “imtihanla tayin”, “Şeyhülislam ilamı ve işaretleri” ve “ehil ise şartı” gibi ibareler, berat silsilesi içerisindeki liyakat ve bürokratik denetimin eksiksiz uygulandığını kanıtlamaktadır.

Ahi Mustafa ve Ahi Mehmet Vakfı da bünyesinde farklı hizmetlerin sunulduğu güçlü bir kurumsal yapıya sahiptir. Bu vakfa bağlı Ahi Mehmet Camii’nde dinî hizmet kadrosu görev yaparken, Ahi Mustafa Zaviyesi’nde zaviyedar, cüzhan ve duaguyun yanı sıra dakkülhınta ve tabbah gibi görevlilerin bulunması vakfın sosyal yardım ve iâşe işlevlerini de kapsadığını göstermektedir (bkz. Tablo 1). Bu çeşitlilik, söz konusu yapıların 15-19. yüzyıllar arasında Balıkesir’in dinî ve sosyal hayatında; ibadet, eğitim ve toplumsal ritüelleri bir arada barındıran çok katmanlı kentsel kurumlar olarak merkezi bir rol üstlendiklerini ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Balıkesir Merkez Camileri

No	Mahallenin ve Caminin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	İnşa Tarihi	Kurumun Önceden Var Olduğuna Dair Kaynaklar	Kayıt Tarihi
1	Alifakih M. Hacı Ömer Bayram Musallası Camii	Hacı Ömer	camide: hatip	vefat: 72, olmadığından: 14, yenileme: 14	belirtilmemiş; 86, oğlu: 14	7	15. yy.	Sevim 1993:274-276;	1702-1788
2	Börekçiler M. Hacı Ali (Yeşilli) Camii	Hacı Ali	camide: hatip, imam, müezzin	vefat: 61, devretme: 23, görevden alma: 8, yenileme: 8	belirtilmemiş; 77, oğlu: 23	26	18. yy.		1703-1833
3	Dinkçiler Mahallesi Mescidi→Camii	Anonim	camide: imam, müezzin	vefat: 57, olmadığından: 29, devretme: 14	belirtilmemiş; 43, oğlu: 29, ülema: 14, damadı 14	7	18. yy.		1705-1807
4	Dinkçiler M. Tahtalı/Hacı Hüseyin Camii	Hacı Hüseyin	camide: hatip, imam, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 54, ilk atama: 23, yenileme: 11, devretme: 8, görevden alma: 4	belirtilmemiş; 65, oğlu: 35	26	15. yy.	Sevim 1993:281; Öntüğ 2003:80; Ünlüoğlu 1995:195-196	1697-1830
5	Eskikuyumcular M. Şeyh Ahmet Efendi /Boyaclarıçı Mes.→Camii	Şeyh Ahmet Efendi	camide: hatip, imam, müezzin, muhaddis; vakıfta: müteveli	vefat: 46, devretme: 35, yenileme: 8, ilk atama: 5, görevden alma: 3, kayıp: 3	belirtilmemiş; 89, oğlu: 11	28	17. yy.	Öntüğ 2003:67, 147	1720-1827
6	Hacıgaybi M. Hacı Ali (Paşa) Camii	Hacı Ali Paşa	camide: kayyım, müezzin	vefat: 64, ilk atama: 17, yenileme: 17	belirtilmemiş; 83, oğlu: 17	12	16. yy.	Sevim 1993:279; Öntüğ 2003:66-67; Ünlüoğlu 1995:191	1759-1830
7	Hacısmail M. Şamlı Mescidi→Camii	Anonim	camide: hatip, imam	ilk atama: 33, vefat: 33, hüccet: 17, kayıp: 17	belirtilmemiş; 67, oğlu: 33	6	16. yy.	Sevim 1993:282; Öntüğ 2003:88; Ünlüoğlu 1995:199	1754-1810
8	İzmirli M. Sarıca? Esenli? Karyesi Nureddin Camii	Nureddin	camide: hatip, imam	görevden alma: 100,0	belirtilmemiş; 100	2	18. yy.		1704
9	Kasaplar Mahallesi /Hacı Halil Camii	Hacı Halil	camide: hatip, imam, kayyım, müezzin, vaiz	vefat: 72, devretme: 12, yenileme: 8, ilk atama: 4, görevden alma: 4	belirtilmemiş; 48, oğlu: 48, kardeşi: 4	25	17. yy.	Öntüğ 2003:69-70; Ünlüoğlu 1995:192	1694-1828
10	Marth M. Hacı Ömer (Oruçoğlu/Martlı/Kenetli) M inareli Mescidi → Camii	Hacı Ömer	camide: hatip, müezzin, vaiz; vakıfta: müteveli	vefat: 39, yenileme: 26, devretme: 14, ilk atama: 8, görevden alma: 8, olmadığından: 5	belirtilmemiş; 65, oğlu: 22, ülema: 9, kardeşi: 4	23	15. yy.	Sevim 1993:278; Öntüğ 2003:85-86; Ünlüoğlu 1995:196-197	1712-1833
11	Mirzabey Mahallesi /Yoğurtçu Camii	Anonim	camide: imam, kayyım, müezzin	vefat: 33, denetme: 33, ilk atama: 28, görevden alma: 6	belirtilmemiş; 83, oğlu: 11, kardeşi: 6	18	15. yy.	Sevim 1993:281-282; Öntüğ 2003:71-72; Ünlüoğlu 1995:197-198	1707-1816

No	Mahallenin ve Caminin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	İnşa Tarihi	Kurumun Önceden Var Olduğuna Dair Kaynaklar	Kayıt Tarihi
12	Mustafakâh M. Zağnos Mehmet Paşa Camii	Zağnos Mehmet Paşa	camide: hatip, imam, müezzin, müsebbih, sermahfil, naathan, tarıhan, cüzhan, devrihan, dersiam, kayyım, ferraş, abkeş, muvakkit; muallimhanede: muallim; vakıfta: müteveli, cabi	vefat: 48, denetme: 20, yenileme: 11, görevden alma: 15, ilk atama: 5, kayıp: 1	belirtilmemiş: 78, oğlu: 20, kardeşi: 2	176	15. yy.	Sevim 1993:270-272; Öntuğ 2003:74-76; Ünlüoğlu 1995:187-189	1691-1833
13	Okçukara Mahallesi /Müftü Hacı Ali Mescidi→Cami	Hacı Ali	camide: hatip, imam, kayyım, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 43, ilk atama: 20, yenileme: 13, devretme: 13, görevden alma: 11	belirtilmemiş: 74, oğlu: 19, ülema: 7	31	16. yy.	Sevim 1993:281; Öntuğ 2003:86-87; Ünlüoğlu 1995:192	1706-1824
14	Oruçgazi M. Kaya Bey /Türbe/Kavuçku Camii	Kaya Bey	camide: hatip, imam, kayyım, müezzin, vaiz vakıfta: cabi, nazır	vefat: 66, yenileme: 14, devretme: 9, ilk atama: 6, olmadığından: 3, kayıp: 3	belirtilmemiş: 66, oğlu: 31, yeğeni: 3	32	15. yy.	Sevim 1993:272-274, 282-283; Öntuğ 2003:70, 90; Ünlüoğlu 1995:189-190, 191-192	1697-1828
15	Sahnhisar M. Ahi Mustafa Zaviyesi ve Ahi Mehmet Mescidi→Cami	Ahi Mustafa ve Ahi Mehmet	camide: imam, hatip, müezzin, ferraş, kayyım; zaviyede: zaviyedar, cüzhan, duaguy, dakkülhinta, tabbah; vakıfta: müteveli, nazır	vefat: 53, yenileme: 20, devretme: 13, ilk atama: 7, olmadığından: 3, kayıp: 2, zamlanma: 2	belirtilmemiş: 68, oğlu: 29, kaidesi: 3	97	15. yy.	Sevim 1993:279-280; Öntuğ 2003:77-78; Ünlüoğlu 1995:193-194	1694-1827
16	Sahnhisar M. İbrahim Bey Camii	İbrahim Bey	camide: imam, müezzin, kayyım, devrihan, dersiam, vaiz; vakıfta: müteveli	vefat: 53, yenileme: 21, ilk atama: 11, derletme: 7, görevden alma: 4, kayıp: 4	belirtilmemiş: 64, oğlu: 32, ülema: 4	29	15. yy.	Sevim 1993:298; Öntuğ 2003:67-68; Ünlüoğlu 1995:190-191	1697-1822
17	Selahaddin M. Yıldırım Bayezid Han Camii	Yıldırım Bayezid Han	camide: hatip, imam, müezzin, cüzhan, devrihan, muarraf, huffaz, dersiam, ferraş, meremmatçı; vakıfta: müteveli, cabi, nazır	vefat: 38, devretme: 18, görevden alma: 15, olmadığından: 9, yenileme: 8, zamlanma: 3, ilk atama: 9	belirtilmemiş: 74, oğlu: 26	34	14. yy.	Sevim 1993:267-270; Öntuğ 2003:72-74; Ünlüoğlu 1995:186-187	1691-1774
18	Şeyhlütfullah M. Şeyh Lütfullah/Yahya Efendi Camii	Şeyh Lütfullah	camide: hatip, imam, müezzin, vaiz, cüzhan, kayyım, tabbah; muallimhanede: muallim; vakıfta: müteveli, nazır	vefat: 43, yenileme: 25, denetme: 22, zamlanma: 1, görevden alma: 3, olmadığından: 1, ilk atama: 4	belirtilmemiş: 83, oğlu: 15, yeğeni: 1, kardeşi: 1	77	15. yy.	Sevim 1993:278-279; Öntuğ 2003:88-90; Ünlüoğlu 1995:194	1687-1834

Atama sebepleri incelendiğinde şehir merkezindeki camilerde en baskın gerekçenin vefat olduğu görülmektedir. Buna Şeyhlütfullah Mahallesi'ndeki Şeyh Lütfullah Camii'ne yapılan atamalar güzel bir örnek teşkil etmektedir. Camide kaydedilen vefat (%43) kaynaklı atamalar, görev değişimlerinin büyük ölçüde zorunlu ve doğal sebeplerle gerçekleştiğini; kurumun faaliyetinde süreklilik ve görevli istikrarının hâkim olduğunu göstermektedir. Yenileme (%25) vakalarının yüksekliği, padişah değişimleri veya idari düzenlemeler nedeniyle beratların yeniden tanzim edildiğini ve bu süreçte aynı görevlilerin uzun yıllar görevde kaldığını düşündürmektedir. Devretme (%22) vakaları, görevlerin gönüllü biçimde bir başka kişiye, çoğunlukla bir aile ferdine, devredildiğini ortaya koyarak kurum içinde belirgin bir aile geleneği ve sülale devamlılığına işaret eder. Zamlanma (%1) yalnızca bir örnekle sınırlı olup, mali düzenlemelerin nadiren yapıldığını ve görevlinin ücretinde istisnai bir artışın gerçekleştiğini göstermektedir. Görevden alma (%4) durumları, düşük olmakla birlikte kurumsal denetimin işlediğini; ehliyetsizlik², tembellik³ veya usulsüzlük⁴ gibi sebeplerle müdahalede bulunulduğunu ve cami yönetiminde belli bir disiplin standardının korunduğunu göstermektedir. Olmadığından (%1) şeklindeki tekil kayıt, kurumda daha önce bulunmayan bir görevin ihtiyaç üzerine ihdas edildiğini veya bir fonksiyonun yeniden işler hâle getirildiğini ima ederken; ilk atama (%4) ise ya kurumun kuruluş aşamalarında yeni görev kadrolarının oluşturulduğunu ya da mevcut kadronun zaman içinde genişletildiğini göstermektedir (bkz. Tablo 1). Bu bütünlük içinde değerlendirildiğinde, atama sebeplerinin dağılımı caminin uzun süreli istikrarlı işleyişini, ailevi devamlılığı güçlü olan bir görev yapısını ve zaman zaman bürokratik yenilemelerle desteklenen bir kurumsal sürdürülebilirliği birlikte yansıtmaktadır.

Referans sistemine bakıldığında merkez camilerinde ailevi referansların belirgin biçimde öne çıktığı görülmektedir. Örnek olarak Martlı

² Zağnos Mehmet Paşa Camii'nde 1803'te cüzhan olan Mehmet, görevini hakkıyla yerine getirmektedir. Ancak Mustafa "Mehmet görevi terk etti." diyerek bu görevi üzerine almıştır. Mehmet, durumu mahkemeye taşımıştır. Mahkemede Mustafa'nın iddiasının doğru olmadığı anlaşılmış ve cüzhanlık yeniden Mehmet'e verilmiştir (VGMA, HRF.d. 539: 89).

³ Zağnos Mehmet Paşa Camii'nde 1732'de imam olan Ali görevinde tembellik yaptığı için görevden alınmış yerine Mehmet atanmıştır (VGMA, HRF.d. 1079/2: 127).

⁴ Şeyh Lütfullah Camii'nde 1761'de kayyım Mustafa görevini yerine getirirken Halil "Mustafa görevi terketti" diyerek mahallelinin de desteğiyle bu görevi üzerine almıştır. Ancak Mustafa durumu mahkemeye taşımış kayyımlığı yeniden kendi üzerine almıştır (VGMA, HRF.d. 1097: 27).

Mahallesi’ndeki Hacı Ömer Camii’ne ait referans verileri, görevli kadrosunda ailevi ve ilmî sürekliliğin birlikte işlediğini göstermektedir. Atamaların büyük kısmının belirtilmemiş (%65) olması, yakınlık ilişkilerinin her zaman kayda geçirilmediğini düşündürürken, oğlu (%22) ve kardeşi (%4) şeklindeki atamalar, görevin aynı sülale içinde kuşaklar boyunca sürdürüldüğünü ve camide güçlü bir aile geleneği bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında ulema (%9) ibareli kayıtlar, yalnızca akrabalık değil, ilmiyeye dayalı bir meslekî meşruiyet aktarımını; yani görevli seçiminin ilmî otorite ve eğitimle desteklenmiş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir (bkz. Tablo 1). Dolayısıyla kurumun uzun dönemli işleyişinde hem sülale temelli istikrarın hem de ulema sınıfının otoritesinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Merkez camilerine ait kayıt sayıları, bu kurumların tarihsel süreçteki faaliyet yoğunluğunu ve kurumsal canlılığını anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır. Kayıtların 20’nin altında seyrettiği yapılar (örnek olarak Nureddin Camii 2, Şamlı Camii 6, Hacı Ömer Bayram Musallası Camii 7, Dinkçiler Mahallesi Camii 7, Hacı Ali (Paşa) Camii’nde 12, Mirzabey Mahallesi Camii 18) görece sınırlı kadroya ve daha dar bir vakıf gelir yapısına sahip, mahalle ölçekli ibadethaneler olarak değerlendirilebilir. Kayıt sayıları 20-40 aralığında olan camiler (Hacı Ömer Camii 23, Hacı Halil Camii 25, Tahtalı Camii 26 ve İbrahim Bey Camii 28, Müftü Hacı Ali Camii 31, Kaya Bey Camii 32, Yıldırım Bayezid Han Camii 34, Şeyh Ahmet Efendi Camii 37, Hacı Ali Camii 38) daha fazla görülmektedir. Bu da merkez camilerinin büyük bölümünün orta ölçekli, istikrarlı fakat sınırlı kadrolarla faaliyet gösterdiğine işaret etmektedir. Öte yandan kayıt sayıları 70’ten fazla olan camiler (Şeyh Lütfullah Camii 77, Ahi Mehmet Camii 97, Zağnos Mehmet Paşa Camii 176) ise daha geniş kadroları, çok yönlü hizmet fonksiyonları ve süreklilik arz eden vakıf destekleriyle öne çıkmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan Zağnos Mehmet Paşa Camii’nin kayıt sayısı bakımından açık ara en yüksek sayıya ulaşması, bu yapının merkezî konumunu, geniş personel yelpazesini ve Balıkesir şehir dokusu içerisindeki ana dini-idari merkez niteliğini göstermektedir (bkz. Tablo 1). Böylece kayıt sayılarına ilişkin genel tablo, Balıkesir merkez camilerinin bir kısmının mahalle ölçeğinde istikrarlı, bir kısmının ise şehir ölçeğinde çok yönlü ve yüksek kurumsal yoğunluğa sahip yapılar olarak işlediğini göstermektedir.

Genel olarak merkez camilerine ait hurufat kayıtları, şehir merkezinin dinî-idarî yapısının sürekli denetim altında tutulduğunu göstermektedir. Görevler

çoğunlukla ailevi bağlarla devredilmiştir. Ancak hizmet aksaklıkları olduğunda hiç beklenmeden müdahale edilerek gereken yapılmıştır. Merkez camileri, Balıkesir'in 18. ve 19. yüzyıllarda dinî hayatının ana omurgasını temsil eden istikrarlı ve kurumsallaşmış yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Merkez Mescitleri

Balıkesir şehir merkezindeki mescitler, camilere kıyasla daha küçük ölçekli yapılar olmakla birlikte, hurufat kayıtları onların sosyal ve dinî hayat açısından en az camiler kadar kritik işlevler üstlendiğini göstermektedir. Mescitler genellikle tek imam veya imam ile müezzin ikilisiyle faaliyet yürütmekte olup, mahalle ölçeğinde günlük ibadet düzenini sağlamıştır. Örneğin Balıkesir'in köklü mahallelerinden biri olan Umurbey Mahallesi'nde yer alan Umurbey Mescidi, 1410'lu yılların başında Timurtaş Paşa'nın oğlu ve Oruç Gazi'nin kardeşi Umur Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Üzerinde inşa ve tamir kitabeleri bulunan yapı, 1897 depreminde yıkılmış olsa da Mutasarrıf Ömer Ali Bey'in öncülüğünde halkın yardımlarıyla onarılarak ibadete açık tutulmuştur. Sevim (1993: 277), Öntuğ (2003: 90-91) ve Ünlüyol (1995: 198-199) tarafından detaylandırılan bu tarihsel veriler, mescidin Balıkesir'in kentsel dokusu içerisindeki köklü yerini ve banisinin sülale bağları üzerinden kentin idari-askeri aristokrasisiyle olan ilişkisini kanıtlamaktadır. Hurufat kayıtları, Umurbey Mahallesi Mescidi'nin 1712-1834 yılları arasındaki idari seyrini takip etmeye imkân vermektedir. Dosyada yer alan 28 kayıt; mescitte imam (17), müezzin (5) vazifelerinin yanı sıra vakfın mali işlerini yürüten mütevelli (6) tayinlerinin de düzenli olarak sürdürüldüğünü göstermektedir (bkz. Tablo 2). Bu idari yapıda, atama sebeplerinde vefatın (9 kayıt) ve azlin (9) eşit oranda (%32) görülmesi, kurumun hem istikrarlı bir işleyişe sahip olduğunu hem de liyakat ve disiplin odaklı merkezi denetime tabi tutulduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca 6 kayıta görülen ailevi referanslar (oğlu ve kardeşi), evlâdiyet ve meşrûtiyet esasının berat silsilesi içerisindeki belirleyici rolünü somutlaştırmaktadır. Ayrıca bu yapı, mescitlerin küçük ölçekli olmasına karşın bağlı olduğu vakfın yönetimi ve idari fonksiyonlar açısından camilere benzer bir kurumsal niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Görev çeşitliliği mescitlerde camilere kıyasla daha sınırlıdır. Genellikle imam ve müezzin oluşun çiftli bir görevli yapısı görülmektedir. Buna ilaveten bazı mescitlerde kayyım ve ferraşın görev yaptığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu görevlilerden farklı olarak Eskikuyumcular Çarşısı Mescidi'nde bir dersîama, Kaya Bey Mescidi'nde de bir muallime tesadüf edilmiştir.

Bu iki mescitte dikkati çeken husus, bilinen görevlilerin yerine sadece dersiam ve muallimin olmasıdır. Bu durum adı geçen mescitlerin zamanla dönüştüğüne işaret etmektedir. Görünen o ki buralar önceden sadece namaz kılınan mescitler iken, muhtemelen merkezî bir yerde bulunmalarından dolayı halkın ilgisiyle daha sonraki yıllarda yalnızca dersiamlık veya muallimlik hizmetlerinin verildiği yerler haline gelmiştir. Öte yandan merkez mescitlerinde mütevellî ve cabi gibi idari görevlilerin de olduğuna rastlanmıştır. Bu durum, mescitlerin vakıf gelirlerinin bulunduğunu, bu gelirlerin idaresi için mütevellîlerin ve cabilerin devreye girdiğini göstermektedir (bkz. Tablo 2).

Merkez mescitlerinde, Umurbey Mahallesi Mescidi’nde olduğu gibi, atama sebepleri genel olarak doğal işleyişi, mahalle ölçüğündeki kurumsal sürekliliği ve idari müdahaleyi birlikte yansıtan bir dağılım sergilemiştir. Örneğin en yaygın sebep olan vefat, Eskikuyumcular Mahallesi Mescidi’nde görüldüğü gibi görevlinin ölümü üzerine yapılan zorunlu değişimi ifade etmektedir. Devretme Börekçiler Mahallesi Mescidi’nde olduğu gibi çoğunlukla görevin oğula veya yakın akrabaya bırakılmasıyla aile geleneğinin sürdürüğüne işaret etmektedir. Yenileme kayıtları, Hacıgaybi Mahallesi İbrahim Mescidi örneğinde görüldüğü üzere padişah değişimi veya berat tazeleme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu da mescitlerin resmî kayıt düzeni içinde takip edildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan görevden alma, Hacıgaybi Mahallesi’ndeki Erdilek Mescidi’nde olduğu gibi daha az görülse de yerel düzeyde bir denetim mekanizmasının işletildiğini kanıtlamaktadır. İlk atama ise çoğu kez Martlı Mahallesi’ndeki İne Bey Mescidi’ndeki gibi yeni bir fonksiyon eklenmesinden ziyade mevcut görevin ilk kez resmîleştirilmesini ifade etmektedir. Olmadığından sebebine gelince Karaoğlan Mahallesi’ndeki İğneci Mescidi örneğinde olduğu gibi eksik bir görevin ihtiyaç üzerine yeniden ihdas edilmesini belirtmektedir. Daha seyrek görülen zamlanma ve kayıp gibi sebeplerin ise ücret düzenlemeleri veya berat yenileme zorunluluklarından ibaret olduğu söylenebilir (bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Balıkesir Merkez Mescitleri

No	Mahallenin ve Mescidin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	İnşa Tarihi	Kurumun Önceden Var Olduğuna Dair Kaynaklar	Kayıt Tarihi
1	Alifakih Mahallesi /Helvacı Mescidi	Anonim	mescitte: imam, kayyım; vakıfta: müteveli	vefat: 62, görevden alma: 20, yenileme: 12, ilk atama: 6	belirtilmemiş: 81, oğlu: 19	16	17. yy.	Öntüğ 2003:78-79; Ünlüöl 1995:196	1745-1830
2	Börekçiler Mahallesi Mescidi	Anonim	mescitte: kayyım, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 62, devretme: 25, yenileme: 6, olmadığundan: 4, ilk atama: 3	belirtilmemiş: 81, oğlu: 19	32	17. yy.	Öntüğ 2003:79-80; Ünlüöl 1995:196	1703-1810
3	Dinkçiler M. Dellak Mescidi	Anonim	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 67, devretme: 33	belirtilmemiş: 100	3	18. yy.		1691-1746
4	Eskikuyumcular Çarşısı Mescidi	Anonim	mescitte: dersiam, muhaddis, mufakkih	vefat: 60, devretme: 30, yenileme: 10	belirtilmemiş: 90, oğlu: 10	10	17. yy.	Öntüğ 2003:80-81; Ünlüöl 1995:197	1710-1827
5	Eskikuyumcular M. Hacı Ömer Mescidi	Hacı Ömer	mescitte: imam, kayyım	vefat: 41, yenileme: 29, devretme: 18, ilk atama: 6, kayıp: 6	belirtilmemiş: 59, oğlu: 24, kardeşi: 12, amcası: 6	17	17. yy.	Öntüğ 2003:80-81; Ünlüöl 1995:197	1691-1830
6	Eskikuyumcular Mahallesi Mescidi	Anonim	mescitte: imam, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 70, yenileme: 20, devretme: 10	oğlu: 50, belirtilmemiş: 50	10	18. yy.		1719-1832
7	Hacıyaybi M. Erdilek Mescidi	Erdilek	mescitte: imam, kayyım; vakıfta: müteveli, nazır	vefat: 42, yenileme: 27, devretme: 23, olmadığundan: 4, görevden alma: 4	belirtilmemiş: 77, oğlu: 19, kardeşi: 4	26	17. yy.	Öntüğ, 2003: 130-132; Ünlüöl, 1995: 199, 215-216	1697-1830
8	Hacıyaybi M. İbrahim Mescidi	İbrahim	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 60, devretme: 20, yenileme: 20	belirtilmemiş: 60, oğlu: 40	5	17. yy.	Öntüğ 2003:81-82; Ünlüöl 1995:197	1726-1811
9	Hacishak Mahallesi Mescidi	Anonim	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 50, ilk atama: 20, devretme: 20, görevden alma: 10	belirtilmemiş: 90, oğlu: 10	10	17. yy.	Öntüğ 2003:82	1722-1813
10	Hacismail M. Hoca Kuyusu Mescidi	Anonim	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 43, devretme: 29, görevden alma: 21, yenileme: 7	belirtilmemiş: 100	14	18. yy.		1701-1755
11	İzmirliler M. Hacı Sefer Mescidi	Hacı Sefer	mescitte: imam, müezzin	vefat: 33, devretme: 33, görevden alma: 23, yenileme: 11	belirtilmemiş: 89, oğlu: 11	9	18. yy.		1698-1817
12	İzmirliler M. İzmirlioğlu Hamza Bey Mescidi	İzmirlioğlu Hamza Bey	mescitte: imam, müezzin	vefat: 100	belirtilmemiş: 67, oğlu: 33	6	15. yy.	Sevim 1993:276; Öntüğ 2003:84	1708-1821
13	İzmirliler Mahallesi Mescidi	Anonim	mescitte: imam	vefat: 67, devretme: 33	belirtilmemiş: 100	3	18. yy.		1700-1752
14	Karaoğlan M. İğneci Mescidi	Anonim	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 50, olmadığundan: 50	belirtilmemiş: 75, oğlu: 25	4	17. yy.	Öntüğ 2003:83; Ünlüöl 1995:200	1724-1817
15	Karaoğlan Mahallesi Mescidi	Anonim	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 55, devretme: 27, ilk atama: 18	belirtilmemiş: 55, oğlu: 36, yeğeni: 9	11	17. yy.	Sevim 1993:276-277; Öntüğ 2003:84-85; Ünlüöl 1995:194-195	1704-1792

No	Mahallenin ve Mescidin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	İnşa Tarihi	Kurumun Önceden Var Olduğuna Dair Kaynaklar	Kayıt Tarihi
16	Kasaplar M. Ali Çavuş Mescidi	Ali Çavuş	mescitte: kayyım	görevden alma: 50, vefat: 50	oğlu: 50, belirtilmemiş: 50	2	18. yy.		1700-1706
17	Kasaplar M. Molla Ahmet Mescidi	Molla Ahmet	mescitte: imam	devretme: 50, vefat: 33, yenileme: 17	belirtilmemiş: 83, oğlu: 17	6	18. yy.		1712-1833
18	Kasaplar M. Yeni Mescidi	Anonim	mescitte: kayyım, müezzin	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	2	18. yy.		1762
19	Marth M. Fatma Hatun Mescidi	Fatma Hatun	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 33, olmadığından: 25, görevden alma: 25, devretme: 17	belirtilmemiş: 100	12	15. yy.	Sevim 1993:298-99; Ünlüöl 1995:208; Öntüğ 2003:118-19	1705-1802
20	Marth Mahallesi Mescidi	Anonim	mescitte: imam	yenileme: 66, vefat: 17, devretme: 17	belirtilmemiş: 83, oğlu: 17	6	18. yy.		1687-1800
21	Mustafafakih M. Hacı Fakih Mescidi	Hacı Fakih	mescitte: imam, kayyım, müezzin; vakıfta: müteveli	devretme: 27, vefat: 36, olmadığından: 9, görevden alma: 9, yenileme: 19	belirtilmemiş: 82, oğlu: 18	11	17. yy.	Öntüğ 2003:86	1707-1783
22	Mustafafakih M. İne Bey Mescidi	İne Bey	mescitte: imam, müezzin	vefat: 43, yenileme: 29, ilk atama: 14, olmadığından: 14	belirtilmemiş: 71, oğlu: 14, damadı: 14	7	15. yy.	Sevim 1993:286-288; Öntüğ 2003:97-98, 125-126; Ünlüöl 1995:202-203	1694-1789
23	Mustafafakih M. Tekke /İlyas Paşa Mescidi	İlyas Paşa	mescitte: ferraş, imam, kayyım	vefat: 43, devretme: 43, olmadığından: 14	belirtilmemiş: 86, oğlu: 14	7	17. yy.	Öntüğ 2003:68, 106; Öntüğ 2024: 15-35; Ünlüöl 1995:199-200	1706-1766
24	Mustafafakih M. Kaya Bey Mescidi ve Muallimhanesi	Kaya Bey	muallimhanede: muallim	görevden alma: 100	belirtilmemiş: 100	1	18. yy.		1709
25	Oruçgazi M. Hacı Mehmet Köprübaşı Mescidi	Hacı Mehmet	mescitte: imam, kayyım, müezzin	vefat: 61, devretme: 13, olmadığından: 13, kayıp: 13	belirtilmemiş: 73, oğlu: 27	15	18. yy.		1700-1834
26	Oruçgazi Mahallesi Mescidi	Oruç Bey	mescitte: imam, kayyım, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 43, devretme: 29, görevden alma: 14, yenileme: 7, ilk atama: 7	belirtilmemiş: 57, oğlu: 43	14	15. yy.	Sevim 1993:280; Öntüğ 2003:87-88; Ünlüöl 1995:198	1691-1826
27	Selahaddin M. Bostan Çavuş Abdülcabbar Mescidi	Abdülcabbar	mescitte: imam	vefat: 100	belirtilmemiş: 100	1	18. yy.		1689-1824
28	Selahaddin M. Hoca Sinan Mescidi	Hoca Sinan	mescitte: imam, müezzin, ferraş, kayyım; vakıfta: cabi	vefat: 75, görevden alma: 13, yenileme: 6, zamlanma: 6	belirtilmemiş: 62, oğlu: 31, kardeşi: 6	16	15. yy.	Sevim 1993:303; Ünlüöl 1995:200-201, 207, 212; Öntüğ 2003:83, 114, 121-22	1691-1832
29	Umurbey Mahallesi Mescidi	Umur Bey	mescitte: imam, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 32, görevden alma: 32, ilk atama: 4, devretme: 25, yenileme: 7	belirtilmemiş: 79, oğlu: 14, kardeşi: 7	28	15. yy.	Sevim 1993:277; Öntüğ 2003:90-91; Ünlüöl 1995:198-199	1712-1834
30	Yenice Mahallesi /Hacı İbrahim Mescidi	Hacı İbrahim	mescitte: imam, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 63, yenileme: 18, görevden alma: 14, ilk atama: 5	belirtilmemiş: 55, oğlu: 45	22	17. yy.	Öntüğ 2003:91	1710-1815

Referans sistemine bakıldığında merkez mescitlerinde “belirtilmemiş” referansların çok yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Hatta birkaç mescitte Martlı Mahallesi’ndeki Fatma Hatun Mescidi’nde olduğu gibi referansın

%100 oranında “belirtilmemiş” olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni mescit atamalarının çoğu zaman mahallenin küçük ölçekli yapısı içinde, belirli bir aile üzerinden değil cemaatin kararıyla gerçekleşmesidir. Bununla birlikte bazı mescitlerde ailevi referansların bulunduğu da görülmektedir. Yenice Mahallesi Hacı İbrahim Mescidi’nde 22 atamanın referanslarının %45’i “oğlu” olarak kaydedilmiştir (bkz. Tablo 2). Bu örnekler, merkez mescitlerinde hem cemaat hem de aile faktörünün birlikte rol oynadığını göstermektedir.

Kayıt sayıları merkez mescitlerinde genel olarak daha düşüktür. Bu durum hem mescitlerin küçük ölçekli işleyişini hem de camilere kıyasla idari işlem hacminin daha az olduğunu göstermektedir. Ancak Umurbey Mahallesi Mescidi gibi bazı mescitlerde yüksek kayıt sayıları dikkat çekicidir (bkz. Tablo 2). Görünen o ki bu tür mescitlerin mahalle ölçeğinde güçlü bir sosyal merkez işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Genel olarak merkez mescitleri, Balıkesir şehir merkezinde dinî hayatın mahalle ölçeğinde düzenli şekilde yürütüldüğünü, imamlik ve müezzinlik görevlerinin cemaat denetiminde istikrarlı bir biçimde sürdürüldüğünü göstermektedir. Mescitlerde camilere kıyasla daha az görevli bulunmakla birlikte, vakıf yapısı ve atama mekanizmaları bu kurumların şehir dokusu içinde belirgin bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

1.3. Köy Camileri

Köylerdeki camiler, Balıkesir taşrasının dinî ve toplumsal örgütlenmesinin omurgasını teşkil eden kurumlardır. Hurufat Defterleri’nde köy camilerine ilişkin kayıtların sayıca yüksek oluşu, bu kurumların yalnızca ibadet mekânı değil, aynı zamanda köy topluluğunun yönetsel ve sosyal düzeninin belirleyici merkezleri olduğunu göstermektedir. Görev çeşitliliği merkez camilerine göre daha sınırlı görünmekle birlikte, köylerdeki camilerde imam ve hatip birlikteliği yaygın bir modeldir. Bu görev eşleşmesi, köylerde cuma namazı kılınabilen cami statüsünün korunduğunu ve hatiplik işlevinin taşrada da sürdürüldüğünü göstermektedir. Örneğin Mendehorye köyünde yer alan cami, Zağnos Mehmet Paşa’nın kızı Sitti Emine Sultan tarafından inşa ettirilmiş olup, Balıkesir taşrasındaki en önemli hanedan vakıflarından birini teşkil etmektedir (Sevim 1993: 272; Ünlüol 1995: 188; Öntüğ 2003: 114). Yapının Sitti Emine Sultan adına tescilli olması, Balıkesir’in dinî coğrafyasının şekillenmesinde yerel aristokrasinin ve vakıf kuran kadın bânilerin rolünü göstermesi bakımından tarihsel bir öneme sahiptir. Hurufat

kayıtları, Mendehorye Karyesi Camii’nin 1703-1833 yılları arasındaki idari işleyişini vakıf envanter disiplini içerisinde sunmaktadır. Tablo 3 verilerine yansıyan 22 kayıt; camide imam (8), hatip (6), müezzin (3) ve kayyım (2) vazifelerinin yanı sıra, vakfın mali sürekliliğini sağlayan cabi (3) atamalarını da içermektedir. Vakfın varlığını taşra ölçeğinde temsil eden bu kayıtlar, atama sebeplerinin %59’unu (13 kayıt) oluşturan vefat oranıyla kurumsal istikrarı kanıtlamaktadır. Ayrıca 6 kayıta görülen “oğlu” ve “yeğeni” referansları, evlâdiyet ve meşrûtiyet esasının köy camilerindeki berat silsilesinde de belirleyici bir ilke olarak uygulandığını somutlaştırmaktadır (bkz. Tablo 3).

Öte yandan köy camilerinde görev çeşitliliği bazı örneklerde merkezdeki büyük vakıf camilerini andırarak kadar genişleyebilmektedir. Özellikle Atnoş köyündeki Karahasanoğlu Hacı Hüseyin Camii ve Muallimhanesi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Camide imam, hatip ve müezzin ile muhtemelen caminin bitişiğinde veya camide uygun bir yerde muallimin görev yapması oldukça dikkat çekicidir. Zira burada köylünün isteğiyle imam olan kişi aynı zamanda muallimlik görevini de üstlenmiştir (VGMA, HRF.d. 1077: 87). Bu durum, köylerde muallimlik faaliyetinin doğrudan cami etrafında şekillendiğini göstermektedir. Ayrıca yine Zağnos Mehmet Paşa vakıflarından biri olan Çağış Karyesi Camii’ndeki imam, hatip, kayyım ve müezzin ile caminin bağlı olduğu vakfın mütevellisi birlikte görev yapmıştır (bkz. Tablo 3). Bu örnekler, bazı köy camilerinin, kurumsal yoğunluk açısından orta ölçekli merkez camilerine ve büyük ölçekli merkez mescitlerine yaklaşılabildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu kısımda dikkati çeken başka bir husus da yukarıdaki görev çeşitliliği fazla olan camilerin bağlı bulunduğu vakıfların ekonomik bakımdan güçlü olmasıdır. Buna yukarıdakilere ilaveten yine Zağnos Mehmet Paşa’nın kızı Sitti Emine Sultan’ın yaptırdığı Mendehorye Karyesi Camii ile Halalca köyündeki Giritlizada Seyyid İsmail Camii örnek verilebilir (bkz. Tablo 3).

Atama sebepleri incelendiğinde köy camilerinin merkezden belirgin biçimde ayrıldığı görülmektedir. Köy camilerinde ilk atama sebeplerinin oldukça yüksek oranlara ulaştığı tespit edilmiştir. Özellikle yeni inşa edilmiş ve birkaç atama kaydına sahip bazı köylerde bu oran %100’dür. Örneğin Atnos köyündeki Mehmet Ağa Camii’nde tüm atamalar ilk atama şeklinde gerçekleşmiştir. Yine Ayşeoba köyündeki Mehmet b. Hüseyin Camii’nde atamaların tamamı ilk atamadır. Bu durum, köylerde 18. yüzyılda yeni ibadethane inşasının merkezdekenden çok daha yoğun olduğunu ve

yeniden yapılanma döneminin taşrada kurumsal genişlemeye yol açtığını göstermektedir (bkz. Tablo 3). Bu tespit, 18. yüzyılda vakıf sayılarındaki artışın özellikle taşrada hissedildiği yönündeki genel literatürle de uyumludur. Öte yandan köy camilerinde de merkezdekiler gibi vefat sebepli atamalar öne çıkmıştır. Gök Karyesi Camii'nde vefat oranı %50'dir (bkz. Tablo 3). Bu durum, temel dinî hizmetlerin sürdürülebilmesi için görevlerin köylerde de uzun süreli ve istikrarlı bir biçimde yürütüldüğünü göstermektedir. Ancak atama sebepleri genel dağılımı incelendiğinde, köylerde ilk atama ve devretme gibi sebeplerin toplam oranının merkezden belirgin biçimde yüksek olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 3). Köylerde cami inşasının artması, bazı köylerin mescit statüsünden cami statüsüne geçmesi ve vakıf gelirlerinin genişlemesi bu tabloyu destekleyen yapısal faktörlerdir. Köy camilerinde görevden alma oranları merkez camilerine göre daha sınırlıdır. Ancak tamamen yok değildir. Bayat Karyesi Camii'nde görevden alma oranı %11'dir (bkz. Tablo 3). Bu aziller, köy toplumunun dinî görevleri toplumsal düzenin bir parçası olarak denetlediğini göstermektedir. Köylerde görevden alma gerekçeleri genellikle hizmet aksaması, görevi ihmal, köylü ile geçimsizlik gibi nedenlere dayanmaktadır.

Referans sistemi incelendiğinde merkezde olduğu gibi köylerde de ailevi referansların önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Örneğin Eftelle köyündeki Hacı Ali Camii'nde atanan görevlinin %50 oranında "oğlu" ve "damadı" referansıyla göreve geldiği kayıtlıdır. Ancak dikkat çekici bir fark, 20'ye yakın köyde referansın tamamen belirtilmemiş olmasıdır (bkz. Tablo 3). Bu durum, atamaların çoğu zaman köy cemaatinin ortak kararıyla yapıldığını veya bürokratik kaydın bu konuda bilgi vermediğini göstermektedir. Bu bağlamda gerek "belirtilmemiş" oranlarının yüksekliği gerekse "oğlu" referansının ağırlığı, taşrada imamlık görevinin hem topluluk hem de aile bağları üzerinden sürdürüldüğünü göstermektedir.

Kayıt sayıları incelendiğinde köy camilerinin farklı derecelerde idari yoğunluğa sahip olduğu görülmektedir. Yukarıda da izah edildiği gibi Sitti Emine Sultan'ın yaptırdığı Mendehorye Karyesi Camii 22 kayıt ile taşrada en yoğun işlem gören camidir. Buna karşılık sayıları 20'ye yaklaşan küçük köy camileri yalnızca birkaç kayıtlı temsil edilmektedir (bkz. Tablo 3). Bu çeşitlilik, köylerin toplumsal büyüklüğü, vakıf gelirlerinin kapasitesi ve cami etrafındaki sosyal faaliyetlerin yoğunluğu ile ilişkilendirilebilir.

Tablo 3: Balıkesir Köy Camiler

No	Karyenin ve Caminin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	Kayıt Tarihi
1	Akçakırsak K. Camii	Anonim	camide: hatip, imam	vefat: 50, ilk atama: 50	belirtilmemiş: 100	4	1708-1800
2	Atnos K. Karahasanoğlu Hacı Hüseyin C. ve M. ua.	Karahasanoğlu Hacı Hüseyin	camide: hatip, imam; muallimhanede: muallim	görevden alma: 47, vefat: 29, ilk atama: 12, hüccet: 6, yenileme: 6	belirtilmemiş: 94, oğlu: 6	17	1740-1831
3	Atnos K. Mehmet Ağa Mescidi→Cami	Mehmet Ağa	camide: hatip	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1729
4	Ayşebacı K. Mehmet b. Hüseyin Camii	Mehmet b. Hüseyin	camide: hatip, imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	2	1823
5	Bayat K. Hacı Hasan Camii	Hacı Hasan	camide: hatip	vefat: 56, yenileme: 22, devretme: 11, görevden alma: 11	belirtilmemiş: 78, oğlu: 22	9	1697-1832
6	Caferli Cemaati Musalla Camii	Anonim	camide: hatip	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1823
7	Cinge K. Camii	Anonim	camide: hatip	ilk atama: 50, devretme: 50	belirtilmemiş: 50, oğlu: 50	2	1806-1822
8	Çağış K. (Zağnos Mehmet Paşa) Mescidi→Camii	Zağnos Mehmet Paşa	camide: hatip, imam	vefat: 57, görevden alma: 14, ilk atama: 14, devretme: 14	belirtilmemiş: 86, kardeşi: 14	14	1757-1831
9	Çandarlı K. Karahüseyinoğlu Ahmet Camii	Karahüseyinoğlu Ahmet	camide: hatip, imam	ilk atama: 40, vefat: 40, kayıp: 20	belirtilmemiş: 60, oğlu: 40	5	1777-1821
10	Çayırhisar K. Alemdarzade Mehmet Ağa Camii	Alemdarzade Mehmet Ağa	camide: hatip, imam; vakıfta: müteveli	ilk atama: 50, vefat: 50	belirtilmemiş: 100	6	1798-1830
11	Çiñehor K. Koca Mehmet Camii	Koca Mehmet	camide: hatip, imam	ilk atama: 33, vefat: 33, devretme: 33	belirtilmemiş: 67, oğlu: 33	6	1814-1822
12	Çömlekçi K. Hacı İbrahim Mescidi→Camii	Hacı İbrahim	camide: hatip, imam	vefat: 44, yenileme: 25, devretme: 19, ilk atama: 6, görevden alma: 6	belirtilmemiş: 94, oğlu: 6	16	1699-1833
13	Eñelle K. Hacı Ali Mescidi→Camii	Hacı Ali	camide: hatip, imam	vefat: 50, ilk atama: 33, yenileme: 17	belirtilmemiş: 50, oğlu: 33, damadı: 17	6	1754-1830
14	Eskere K. Camii	Anonim	camide: hatip	vefat: 50, devretme: 33, yenileme: 17	belirtilmemiş: 83, oğlu: 17	6	1704-1805
15	Gök K. Camii	Anonim	camide: hatip, imam	vefat: 50, yenileme: 21, ilk atama: 14, görevden alma: 7, devretme: 7	belirtilmemiş: 71, oğlu: 29	14	1745-1829
16	Halalca K. Giritlizade Seyyid İsmail Camii	Giritlizade Seyyid İsmail	camide: hatip, imam, müezzin; vakıfta: müteveli	vefat: 52, devretme: 28, ilk atama: 8, hüccet: 4, görevden alma: 4, kayıp: 4	belirtilmemiş: 84, oğlu: 12, akraba: 4	25	1759-1819
17	İldeniz K. Camii	Anonim	camide: hatip	vefat: 50, görevden alma: 50	belirtilmemiş: 100	2	1691-1699
18	İrvana K. Hüseyin b. Ali Camii	Hüseyin b. Ali	camide: hatip, imam	vefat: 33, olmadığından: 17, devretme: 17, kayıp: 17, yenileme: 8, ilk atama: 8	belirtilmemiş: 83, oğlu: 17	12	1732-1831
19	Kalaycılar K. Camii	Anonim	camide: hatip	ilk atama: 50, vefat: 50	belirtilmemiş: 100	2	1799-1819
20	Kamçılı K. Camii	Anonim	camide: hatip, imam	vefat: 56, devretme: 17, yenileme: 11, kayıp: 11, ilk atama: 6	belirtilmemiş: 89, oğlu: 11	18	1701-1816

No	Karyenin ve Caminin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	Kayıt Tarihi
21	Karaman K. Camii	Anonim	camide: hatip	vefat: 67, ilk atama: 33	belirtilmemiş: 67, oğlu: 33	3	1798-1830
22	Kesredin K. Mescidi→Camii	Anonim	camide: imam	ilk atama: 50, görevden alma: 25, vefat: 25	belirtilmemiş: 100	4	1766-1830
23	Kızılca K. Camii	Anonim	camide: hatip	devretme: 100	belirtilmemiş: 100	1	1728
24	Küpeliler K. Hacı Mustafa ve Osman Camii	Hacı Mustafa ve Osman	camide: hatip, imam	ilk atama: 40, devretme: 40, vefat: 20	belirtilmemiş: 100	5	1769-1815
25	Mendehorye K. (Zağnos Mehmet Paşa Kızı Sitti Emine Sultan) Camii	Zağnos Mehmet Paşa Kızı Sitti Emine Sultan	camide: hatip, imam, kayyım, müezzin; vakıfta: cabi	vefat: 64, yenileme: 18, devretme: 9, olmadıgından: 5, ilk atama: 5	belirtilmemiş: 73, oğlu: 18, yeğeni: 9	22	1703-1818
26	Mesture K. Camii	Anonim	camide: hatip	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1824
27	Naip K. Camii	Anonim	camide: hatip	ilk atama: 50, vefat: 50	belirtilmemiş: 50, oğlu: 50	2	1829-1830
28	Nergis K. Camii	Anonim	camide: hatip	vefat: 50, yenileme: 33, görevden alma: 17	belirtilmemiş: 100	6	1752-1827
29	Paşa K. (Zağnos Mehmet Paşa) Camii	Zağnos Mehmet Paşa	camide: hatip	vefat: 57, yenileme: 14, devretme: 14, kayıp: 14	belirtilmemiş: 100	7	1725-1822
30	Persi K. Aslıhanlı Mahmut Ağa Camii	Aslıhanlı Mahmut Ağa	camide: imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1830
31	Persi K. Mescidi→Camii	Anonim	camide: hatip, imam, müezzin	vefat: 50, yenileme: 25, ilk atama: 12, devretme: 12	belirtilmemiş: 88, oğlu: 12	8	1753-1816
32	Selcen Mezraası Selcen Hatun Zaviyesi Camii	Selcen Hatun	camide: hatip	olmadıgından: 100	belirtilmemiş: 100	1	1705
33	Sütlüce K. Camii	Anonim	camide: hatip	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1807
34	Tepecik K. Hacı Hasan Camii	Hacı Hasan	camide: hatip	ilk atama: 50, vefat: 50	belirtilmemiş: 50, oğlu: 50	2	1803-1817
35	Yakup K. Seyyid Hacı Ahmet Mescidi→Camii	Seyyid Hacı Ahmet	camide: hatip	vefat: 33, devretme: 33, hüccet: 17, ilk atama: 17	belirtilmemiş: 83, oğlu: 17	6	1768-1809
36	Yenice K. Camii	Anonim	camide: hatip, imam	vefat: 67, devretme: 17, ilk atama: 8, kayıp: 8	belirtilmemiş: 83, oğlu: 17	12	1703-1824
37	Yeniköy Camii	Anonim	camide: hatip, imam	vefat: 100	belirtilmemiş: 100	2	1721-1722
38	Zinciriye K. Camii	Anonim	camide: hatip	vefat: 50, yenileme: 50	oğlu: 50, belirtilmemiş: 50	2	1729-1731
39	Ziyaretçi K. Camii	Anonim	camide: hatip, imam, müezzin	vefat: 55, ilk atama: 27, kayıp: 18	belirtilmemiş: 64, oğlu: 36	11	1732-1826

Genel olarak köy camileri, Balıkesir taşrasında dinî hayatın örgütlenmesinde temel kurumsal yapı olarak işlev görmüştür. Hurufat kayıtlarına yansıyan yüksek ilk atama oranları, taşradaki ibadethane ağının 18. yüzyıldaki niceliksel genişlemesinin ötesinde; bu dönemde taşraya doğru yayılan bürokratik bir merkezileşme ve kayıt disiplininin somut bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu süreçte, yerleşim birimlerinin çekirdeğini oluşturan 7 adet mescit, nüfus artışına (cemâ'ati kesîr olmağla) bağlı olarak, köy halkının talebi ve merkezi iradenin onayıyla, cami statüsüne tahvil edilmiştir. Böylece hatiplik cihetinin ihyasıyla Balıkesir taşrasının

çok katmanlı bir ibadet coğrafyasına dönüştüğünü göstermektedir. Ancak söz konusu dönüşüm veya “yeniden yapılanma”, sadece fiziki bir inşaa faaliyetini değil; taşradaki dinî coğrafyanın sosyal ve idari gerekliliklerle yeniden tanımlandığı, devletin kayıt disiplini altına alındığı ve kurumsal bir meşruiyet kazandığı çok katmanlı bir süreci ifade etmektedir. Bu veriler, köylerdeki görev çeşitliliği ve referans yapısının, taşradaki dinî personelin hem ailevi süreklilik hem de merkezi bürokrasiyle bütünleşen bir düzenle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

1.4. Köy Mescitleri

Balıkesir köylerindeki mescitler, köy ölçeğinde dinî hayatın günlük devamlılığını sağlayan en temel kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Karaman köyünde yer alan anonim vakıflı mescit, Balıkesir taşrasındaki mahalle yerleşiminin dinî ve sosyal çekirdeğini oluşturan en temel birimlerden biridir. Klasik Osmanlı şehircilik ve yerleşim modelinde mescitler, mahalle veya köy topluluğunun ibadet ihtiyacını karşılamının ötesinde, toplumsal örgütlenmenin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Karaman Karyesi Mescidi örneğinde görülen bu “çekirdek yapı” vasfı, yerleşim birimlerinin zamanla nüfus ve idari ihtiyaçlar doğrultusunda cami statüsüne tahvil edilebilecek dinamik bir kurumsal zemine sahip olduğunu göstermesi bakımından kritiktir. Hurufat kayıtları, Karaman Karyesi Mescidi’nin 1749-1795 yılları arasındaki idari seyrini belgelemektedir. Dosyadaki 4 kayıt; mescitteki imamlık vazifesinin “hasbî” (gönüllü/ücretsiz) statüden resmi kayıt düzenine geçiş aşamalarını yansıtmaktadır. 1749 tarihli ilk kayıta atama sebebinin “olmadığından” şeklinde belirtilmesi, bu dönemde taşraya doğru yayılan bürokratik merkezleşmenin ve mevcut yerel kurumların devletin kayıt disiplini altına alınmasının somut bir göstergesidir.

Hurufat Defterleri’ndeki veriler, Karaman Karyesi Mescidi’nde olduğu gibi, mescitlerin çoğunlukla tek imamlı yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın sadece Hacı Ömer Karyesi Mescidi’ndeki imam, tevliyet gibi ek bir görevle desteklenmiştir (bkz. Tablo 4). Öyle anlaşılıyor ki görev çeşitliliğinin düşük olması mescitlerin kurumsal kapasitesinin sınırlı olmasıyla alakalıdır. Bununla birlikte bu kurumların köy ölçeğinde düzenli ibadet ve dinî temsil işlevini de kesintisiz biçimde yerine getirdiği anlaşılmaktadır.

Atama sebepleri irdelendiğinde, köy mescitlerine yapılan 30 atamanın yarısına yakını ya ilk atama ya da olmadığından yapılan görevlendirmelerdir (bkz. Tablo 4). Bu durum da 18. yüzyılda taşradaki mescit ağının hızlı bir şekilde genişlediğini ve pek çok mescidin bu dönemde ilk kez kayda geçtiğini ortaya koymaktadır. Vefat sebepli atamaların görüldüğü örnekler de mevcuttur. Yakup Karyesi Mescidi'nde vefat oranı %67'dir (bkz. Tablo 4). Bu tür örnekler, bazı köy mescitlerinin 18. yüzyıl öncesine dayanan bir geçmişinin olabileceğine işaret eder. Bununla birlikte görevden alma veya berat yenileme gibi sebeplerin yok denecek kadar az olması, küçük ölçekli mescitlerde cemaat-imam ilişkisinin camilere oranla daha istikrarlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Referans yapısı da köy mescitlerinde büyük çeşitlilik göstermez. Hemen hemen bütün mescitlerde referans "belirtilmemiş" şeklindedir (bkz. Tablo 4). Bunun temel nedeni, köy ölçeğinde imamlık görevinin daha çok cemaat ortak kararıyla belirlenmesi ya da küçük topluluklarda ailevî referansların kayda geçirilmeye ihtiyaç duyulmamasıdır. Ancak bazı mescitlerde aile referansı bulunmaktadır. Bu durum, o köylerde imamlık görevinin aile içinde devam ettiğine işaret etmektedir.

Kayıt sayıları incelendiğinde köy mescitlerinin 1-4 arasında değişen kayıtlarla temsil edildiği görülmektedir (bkz. Tablo 4). Bu durum mescitlerin sosyal işlevinin daha dar, kurumsal yoğunluğunun daha düşük ve idari işlemlerinin daha sınırlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 4: Balıkesir Köy Mescitleri

No	Karyenin ve Mescidin Adı	Vakfın Kurucusu	Görevliler	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Adedi	Kayıt Tarihi
1	Akça K. Mescidi ve (Mektebi)	Anonim	imam	olmadığından: 100	belirtilmemiş: 100	1	1816
2	Bayındır K. Mescidi	Anonim	imam	ilk atama: 50, yenileme: 50	belirtilmemiş: 100	2	1750-1758
3	Çitnehor K. (Zağnos Mehmet Paşa) Mescidi	Zağnos Mehmet Paşa	imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1776
4	Çobanlar K. Mescidi	Anonim	imam	vefat: 100	belirtilmemiş: 100	1	1724
5	Hacı Ömer K. Mescidi	Anonim	imam, müteveli	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	2	1739
6	Halalca K. Mescidi	Anonim	imam	yenileme: 50, vefat: 50	belirtilmemiş: 100	2	1705-1740
7	Halalca K. Yeni Mescidi	Anonim	imam	ilk atama: 25, yenileme: 25, devretme: 25, vefat: 25	belirtilmemiş: 100	4	1747-1785
8	Kalaycılar K. Türkmenoğlu Mescidi	Türkmenoğlu	imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1783
9	Karaman K. Ahmet Ağa Mescidi	Ahmet Ağa	imam	vefat: 100	belirtilmemiş: 100	2	1706-1721
10	Karaman K. Mescidi	Anonim	imam	vefat: 50, olmadığından: 25, yenileme: 25	belirtilmemiş: 75, oğlu: 25	4	1749-1795
11	Kesik K. Mescidi	Anonim	imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1734
12	Kester K. Mescidi	Anonim	imam	olmadığından: 100	belirtilmemiş: 100	1	1691
13	Küçükaltınur K. Mescidi	Anonim	imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1743
14	Mendehorye K. Hacı İvaz Mescidi	Hacı İvaz	müezzin	olmadığından: 100	belirtilmemiş: 100	1	1708
15	Türkmenakçesi K. Mescidi	Anonim	imam	ilk atama: 100	belirtilmemiş: 100	1	1698
16	Üçpınar K. Üçpınaroğlu Mescidi	Üçpınaroğlu	imam	vefat: 50, yenileme: 50	belirtilmemiş: 100	2	1706-1739
17	Yakup K. Mescidi	Anonim	imam	vefat: 67, yenileme: 33	belirtilmemiş: 67, oğlu: 33	3	1701-1730

Genel olarak köy mescitleri, Balıkesir taşrasında mahalle ölçeğindeki dinî hayatın en temel ve çekirdek birimlerini teşkil etmektedir. Hurufat Defterleri’nde görülen atama yoğunluğu, 18. yüzyılda taşranın en ücra noktalarına kadar nüfuz eden bürokratik bir merkezileşme ve kayıt disiplininin doğrudan yansımasıdır. Bu dönemde yoğunlaşan “müceddeden” kayıtları, söz konusu yapıların mutlaka fiziki olarak yeni inşa edildiği anlamına gelmeyebilir. Bu çerçevede yerel imkânlarla önceden inşa edilen birçok mescidin bu yüzyılda ilk kez merkezî bürokrasi tarafından resmî statüye alınarak beratlı birer vakıf kurumuna dönüştürülmüş olması ihtimali çok yüksektir. Benzer şekilde “olmadığından” ibareli atamalar ise, sistemde zaten kayıtlı olan ancak boşalmış vazifelerin yeniden doldurulmasıyla kurumsal sürekliliğin tescil edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla köy

mescitleri, yerel topluluğun ihtiyacıyla şekillenen, ancak 18. yüzyıldaki kayıt disipliniyle devletin denetim altında resmî ve hukuki bir meşruiyet kazanan dinamik yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte atama sebeplerinin tekdüze olması, küçük ölçekli köy toplumlarında dinî personel sirkülasyonunun merkez ve büyük köylere kıyasla daha düşük olduğunu göstermektedir. Bu mescitler, köy ölçeğinde düzenli ibadet ve dinî temsili sağlayan temel yapılar olmuştur.

2. Merkez-Köy Karşılaştırması

Balıkesir merkez ve köylerindeki cami ve mescitlerin hurufat kayıtları, iki alan arasında hem kurumsal yapı hem de toplumsal işleyiş bakımından belirgin bir ayrışmayı ortaya koymaktadır. Bu ayrışma, binaların fiziksel ölçeğinden ziyade, devletin bu kurumları kayıt altına alma disiplini ve yerel topluluğun idari ihtiyaçları üzerinden şekillenmektedir. Şehir merkezindeki ibadethaneler; vakıf yapıları oturmuş, vazife silsilesi yerleşik ve kayıt trafiği vefat odaklı işleyen kurumsallaşmış yapıları temsil ederken; taşradaki kurumlar, 18. yüzyılda daha dinamik bir tescil süreci sergilemektedir. Ancak taşradaki bu hareketlilik, salt bir “yeniden yapılanma” değil; daha ziyade taşranın en ücra noktalarına kadar yayılan bürokratik bir merkezileşme ve kayıt disiplininin yansımaları olarak değerlendirilmelidir.

Görev çeşitliliği bakımından merkez camileri, açık bir kurumsal derinliğe sahiptir. Şehir merkezindeki kurumlarda imam, hatip ve müezzin gibi çekirdek kadronun yanı sıra cüzhan, müsebbih, dersiam ve muallim gibi ihtisas görevlilerinin yoğunluğu (bkz. Tablo 1), bu yapıların yalnızca ibadet mekânı değil, aynı zamanda şehrin ilmî ve sosyal omurgasını oluşturan çok yönlü merkezler olduğunu kanıtlamaktadır. Zağnos Mehmet Paşa ve Şeyh Lütfullah Camii gibi örneklerde görülen eğitim birimleri (muallimhane), merkezdeki vakıf kapasitesinin genişliğini belgelemektedir. Buna karşılık köy camilerinde görev yapısı daha sade ve işlevsel bir zeminde kalmaktadır. Ancak Atnos köyündeki Karahasanoğlu Hacı Hüseyin Camii veya Mendehorye Karyesi Camii gibi örneklerde görülen personel çeşitliliği, taşradaki bazı yapıların demografik ihtiyaçlar doğrultusunda cami statüsüne tahvil edildiğini ve kurumsal kapasite açısından orta ölçekli merkez yapılarına yaklaştığını göstermektedir (bkz. Tablo 3).

Atama sebepleri de merkez ve köy arasındaki en belirgin ayrışmayı oluşturmaktadır. Merkez camileri ve mescitlerinde atamaların çoğu vefat sebebiyledir. Pek çok merkez kurumunda bu oran %40-70 aralığındadır

(bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Bu durum merkezde görev sürelerinin oldukça uzun olduğunu ve görevlerin çoğunlukla ömür boyu sürdürüldüğünü göstermektedir.

Buna karşılık köylerde “ilk atama” ve “müceddeden” kayıtlarının baskınlığı (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4), taşradaki ibadet ağının sadece fiziki genişlemesini değil; aynı zamanda 18. yüzyılda taşraya doğru yayılan bürokratik merkezleşme ve kayıt disiplinini yansıtmaktadır. Köylerdeki bu yoğun tescil trafiği, yerel imkânlarla önceden mevcut olan yapıların bu yüzyılda merkezi bürokrasi tarafından ilk kez resmî kayıt altına alınarak beratlı statü kazandığını (tahvil ve tescil) göstermektedir. Görevden alma oranları da merkez ve köy arasında farklılık göstermektedir. Merkezde azil sebepli atamalar daha yüksek oranlara ulaşmaktadır (bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Bu durum şehirde dinî görevlerin cemaat ve vakıf denetiminde sıkıca kontrol edildiğini, hizmet aksaması veya usulsüzlüklerin hızlıca cezalandırıldığını göstermektedir. Köylerde ise azil oranları daha düşüktür; ancak tamamen yok değildir. Köylerdeki aziller genellikle hizmette gevşeklik, köylü ile geçimsizlik veya görevi aksatma gibi pratik sebeplere dayanmaktadır (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Yine yenileme ve devretme oranları da merkez ve köy arasında farklılık göstermektedir. Bu oranların merkezde yüksek olması kurumsal bürokrasinin ve aile içi devamlılığın güçlü olduğunu göstermektedir (bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Köyde ise aynı sebepler daha sınırlı ve yerel ihtiyaçlara bağlıdır (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). İlk atama merkezde çoğu kez yeni bir görevin eklenmesini ifade ederken, köylerde ise daha çok o kurumun yeni tescil edildiğine veya kurulduğuna işaret eder (bkz. Tablo 1-4). Görevden alma merkezde daha belirgin bir kurumsal disiplinin sonucu iken, köyde nadir olup köy ölçeğinde yüz yüze sosyal denetimin etkisiyle sınırlıdır (bkz. Tablo 1-4). Genel olarak merkez ibadethaneleri şehir ölçeğinde kurumsallaşmış, fonksiyonel olarak zengin ve vakıf yapısı güçlü kurumları temsil ederken; köy ibadethaneleri daha sade, yerel ve süreklilik arz eden köy ibadet mekânları olarak öne çıkmaktadır.

Referans sistemi de iki alan arasındaki toplumsal yapının farklılıklarını ortaya koyan önemli bir göstergedir. Merkezde atamaların önemli bir bölümü ailevi referanslarla yapılmaktadır. “Oğlu”, “kardeşi”, “yeğeni” gibi referansların %30-40 seviyelerine ulaştığı camiler mevcuttur (bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Bu durum merkezde imam-hatiplik gibi görevlerin aile içinde aktarılan bir karakter taşıdığını göstermektedir. Köylerde ise iki farklı eğilim gözlemlenir: Bazı köylerde ailevi referans yüksek bir oranla

görülürken birçok köy mescidinde referans tamamen “belirtilmemiş” olarak kaydedilmiştir (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Bu durum, taşradaki ibadet birimlerinde bürokratik kayıt disiplininin henüz merkezdeki sülale silsilesi takibi düzeyine ulaşmadığını; bunun yerine imamlık görevinin yerel cemaat mutabakatı ve sosyal rıza üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla köylerdeki “belirtilmemiş” referanslar, dinî personelin mahalle ölçeğinde cemaat merkezli bir düzenle seçildiğini ve bu sürecin merkez tarafından onaylandığı dinamik bir yapıyı yansıtmaktadır.

Kayıt sayılarındaki farklılıklar, merkez ve köy arasındaki kurumsal yoğunluk farkını yansıtır. Merkez camilerinde özellikle Zağnos Mehmet Paşa Camii gibi kurumlarda 180’e yakın kayıt bulunurken; merkez mescitleri genelde 15-40 kayıt aralığındadır (bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Köy camilerinde kayıt sayısı 20’ye kadar çıkabilirken; köy mescitleri genellikle 1-4 arasında düşük kayıt hacmine sahiptir (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Bu durum, köylerde ibadethanelerin daha çok temel ibadet işlevi gördüğünü; merkezde ise daha yoğun idari ve vakıf işlemleri yürütüldüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak, Balıkesir merkez ve taşrasındaki dinî kurumlar, Hurufat kayıtlarının sunduğu veriler ışığında iki farklı fakat birbirini tamamlayan kurumsal ve sosyal model sergilemektedir. Şehir merkezi; Zağnos Mehmet Paşa Camii gibi köklü vakıflar etrafında şekillenen, görev çeşitliliğinin ilmî bir derinlik kazandığı ve vazife silsilesinin evlâdiyet esasıyla korunduğu yerleşik bir hiyerarşiyi temsil etmektedir. Buna karşın taşra, 18. yüzyılda yoğunlaşan ‘müceddeden’ ve ‘olmadığından’ kayıtlarıyla, salt bir fiziki inşa faaliyetinin ötesinde, bürokratik bir merkezleşme ve kayıt disiplini sürecini yansıtmaktadır. Bu dinamik süreçte köy mescitlerinin, yerel topluluğun talebi ve demografik ihtiyaçlar doğrultusunda hatiplik ciheti ihdasıyla cami statüsüne tahvil edilmesi, taşradaki ibadet ağının cemaat mutabakatı ve sosyal rıza temelinde yükselen çok katmanlı bir yapı kazandığını kanıtlamaktadır. Nihayetinde Balıkesir’deki bu tablo; Osmanlı taşrasının dinî-sosyal dokusunun bir yandan köklü vakıf gelenekleriyle istikrarını korurken, diğer yandan gelişen kayıt mekanizmalarıyla devletin denetim ağında kurumsal ve hukuki bir meşruiyetle yeniden tanımlandığı özgün bir örgütlenme modelini ortaya koymaktadır.

3. 18. Yüzyıl Yeniden Yapılanma Bağlamında Balıkesir’de İbadethane ve Görevlendirme Düzeni

Hurufat Defterleri’ne dayalı olarak Balıkesir’de 18. yüzyılda cami ve mescit ağında görülen kurumsal genişleme, Osmanlı Devleti’nin aynı dönemde

taşraya yönelik geliştirdiği merkezî denetim ve idari tescil süreçlerinin yerel yansımalarını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu dönemde devletin vakıflara yüklediği mali, toplumsal ve idari fonksiyonlar, özellikle taşradaki ibadethane kayıtlarında görülen “ilk atama” oranlarının yüksekliğiyle somutlaşmaktadır. Ancak bu durum, yalnızca yeni fiziksel inşa faaliyetlerini değil; daha ziyade yerel düzeyde öteden beri işleyen veya demografik ihtiyaçlar doğrultusunda statüsü yükseltile (tahvil) kurumların merkezî bürokrasi tarafından ilk kez resmî kayıt altına alınmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla 18. yüzyıldaki bu “yeniden yapılanma”, taşradaki kurumsal yapının devletin denetim ağında hukuki bir meşruiyet kazanması sürecinin bir izdüşümünü oluşturmaktadır.

18. yüzyılın başından itibaren vakıf sisteminin merkez tarafından daha sıkı bir tescil ve teşvik işlemlerine tabi tutulması, kırsal alanlardaki dinî yapıların hem nicelik hem de hukuki nitelik bakımından belirginleşmesine yol açmıştır. Eroğlu-Memiş’in (2016: 75-76) belirttiği üzere vakıf görevlisi olmanın bir toplumsal yükseliş aygıtına dönüşmesi, yerel aktörlerin mevcut yapıları beratlı statüye geçirme (müceddeden tescil) taleplerini tetiklemiştir. Balıkesir’in hemen hemen bütün köylerinde 18. yüzyılda kurumsal bir görünürlük kazanan cami ve mescitlerdeki ilk atama yoğunluğu, vakıf faaliyetlerinin köy topluluklarını idari bir disiplin etrafında dönüştüren etkisini göstermektedir (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Hurufat Defterleri’ne yansıyan bu tablo, köylerin dinî-idari yapılarının devletin kayıt disipliniyle yeniden tanımlandığı bir kurumsallaşma sürecini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Bu süreç sadece yeni kurumsal birimlerin ortaya çıkışıyla sınırlı olmayıp, aynı zamanda taşradaki dinî personel yapısının hukukileşmesini ve berat silsilesine dahil edilmesini içermektedir. Köylerde ilk kez kayda geçen cami ve mescitlerdeki yoğun ‘müceddeden’ tescilleri (bkz. Tablo 4), mahalle ölçeğinde fiilen yürütülen dinî hizmetlerin, bu dönemde hukuki bir statüye kavuşturularak berat silsilesine dâhil edildiğini göstermektedir. Böylece yerel imkânlarla sürdürülen ibadet hayatı, devletin resmi hiyerarşisine eklenerek kurumsal bir güvence kazanmıştır. Böylece köy toplumunun dinî temsil yapısı, devletin kayıt ve denetim disipliniyle kurumsal bir güvenceye kavuşarak genişlemiştir. Bu bağlamda, taşrada yalnızca ibadethane sayısının artması değil, mevcut hizmetlerin “vazife” statüsüyle merkezî onay sistemine bağlanması, taşradaki kurumsallaşmanın niteliğini belirleyen temel faktör olmuştur.

Yukarıda çerçevesi çizilen yeniden yapılanma sürecinin bir diğer stratejik boyutu, devletin taşrada toplumsal sükûneti sağlamak ve reayayı idari bir şemsiye altında toplamak amacıyla vakıfları etkin bir araç olarak kullanmasıdır. Bu politika, vakıf kurumlarının hem dinî hizmetlerin sürekliliğini sağlaması hem de yerel toplulukların merkezî idareyle olan hukuki bağlarını güçlendirmesi amacıyla tahkim edildiğini göstermektedir (Reyhan 2008: 197-203). Köylerdeki imam ve hatiplik gibi görevlerin düzenli vakıf gelirleriyle finanse edilmesi ve bu sürecin Hurufat Defterleri'nde titizlikle kayıt altına alınması, vakıf sisteminin taşradaki dinî yapıyı merkezî denetimle istikrara kavuşturma işlevini belgelemektedir. Özellikle Çağış karyesindeki Zağnos Mehmet Paşa Camii ve Atnos köyündeki Karahasanoğlu Hacı Hüseyin Camii örnekleri, güçlü vakıf yapıları üzerinden taşrada nasıl düzenli bir dinî-idari işleyişin tesis edildiğini ve yerel taleplerin resmî bir vakıf disipliniyle nasıl bütünleştiğini somutlaştırmaktadır (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4).

18. yüzyıldaki idari yapılanmanın en dinamik veçhesi ise, önceki bölümlerde değinilen mescitlerin camiye 'tahvil' edilmesi sürecinin, vakıf gelirlerinin sürdürülebilirliğiyle ilişkilendirilmesidir. Nüfus yoğunluğu artan yerleşimlerdeki mescitlere hatip atanması, sadece ibadet statüsünü yükseltmekle kalmamış; aynı zamanda bu kurumları düzenli vakıf gelirleriyle finanse edilen, devlet denetimine açık idari birimlere dönüştürmüştür (bkz. Tablo 3). Söz konusu dönüşüm aynı zamanda, vakıf gelirlerinin taşrada devlet denetimiyle daha düzenli ve sürdürülebilir hale getirilmesiyle ilişkilidir. Böylece devlet, "yeniden yapılanma" döneminde mevcut mescit yapılarını camiye tahvil ederek hem taşradaki ibadet coğrafyasını idari disiplin altına almış hem de vakıf sistemi üzerinden toplumsal ve ekonomik istikrarı pekiştirmeyi hedeflemiştir.

Son olarak, yeniden yapılanma sürecinin önemli bir yönü de taşrada toplumsal disiplini sağlama amacıyla dinî görevlendirmelerin düzenli hâle getirilmesidir. Hurufat Defterleri'nde köylerdeki görevlilerin atama gerekçelerinin büyük ölçüde ilk atama ve vefat üzerine şekillenmesi, görev sürelerinin belli bir istikrar içinde yürütüldüğünü ve vakıf işleyişinin köy ölçeğinde disipline edildiğini göstermektedir (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Genelde köylerde azil oranlarının düşük olması, cemaat-görevli ilişkisinin daha az çatışmalı olduğu; buna karşılık merkezde azil oranlarının daha yüksek olması ise şehirlerde denetim mekanizmasının daha güçlü işlediği anlamına gelmektedir.

Son olarak, yeniden yapılanma sürecinin en somut çıktılarında biri, taşrada toplumsal düzeni tahkim etmek amacıyla dinî görevlendirmelerin merkezî bir kayıt sistemine dâhil edilerek düzenli hâle getirilmesidir. Hurufat Defterleri’nde köylerdeki atama gerekçelerinin büyük ölçüde vefat ve ilk atama (müceddeden) üzerinden şekillenmesi, taşradaki vakıf işleyişinin 18. yüzyılda artan bir kayıt disipliniyle denetim altına alındığını göstermektedir (bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Bu tablodaki ilk atama yoğunluğu, yerel ihtiyaçlar doğrultusunda, öteden beri var olan mahalle mescitlerinin bu dönemde resmî berat silsilesine dâhil edilerek kurumsal bir meşruiyet kazandığını belgelemektedir. Köylerde azil (görevden alma) oranlarının merkez camilerine kıyasla daha düşük seyretmesi, taşradaki görevli-topluluk ilişkisinin merkezî bürokrasiden ziyade cemaat mutabakatı ve sosyal rıza temelinde istikrarlı bir yapıya sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Buna karşılık merkezde azil oranlarının yüksekliği, şehirdeki vakıf denetim süreçlerinin ve hiyerarşik disiplinin çok daha sıkı bir şekilde işletildiğini ortaya koymaktadır (bkz. Tablo 1-4).

Genel olarak Balıkesir’de cami ve mescit ağında gözlenen değişimler, Osmanlı’nın 18. yüzyıldaki bürokratik merkezileşme ve kayıt disiplini stratejisinin yerel düzeydeki somut karşılıklarını oluşturmaktadır. Taşradaki kurum sayısındaki artış, salt fiziksel bir inşaa faaliyetinden ziyade; mahalle ölçeğindeki mevcut yapıların (mescit) resmî berat silsilesine dâhil edilerek kurumsal meşruiyet kazanması ve statülerinin yükseltilmesi (tahvil) sürecini yansıtmaktadır. Merkezde kurumsal çeşitliliğin sürmesi ve taşradaki görevlendirmelerin düzenli biçimde tescil edilmesi, 18. yüzyıl Osmanlı toplumsal politikasının taşrayı idari bir şemsiye altına alma çabasını Balıkesir özelinde bütüncül bir biçimde belgelemektedir.

Sonuç

Bu çalışma, 18. ve 19. yüzyıllarda Balıkesir’deki cami ve mescitlerin yalnızca ibadet mekânları değil, Osmanlı taşra idaresinin ve vakıf sisteminin temel taşları olduğunu ortaya koymuştur. Hurufat Defterleri’nden elde edilen bulgular; şehir merkezi ile kırsal alan arasındaki dinî-idari örgütlenmenin belirgin biçimde farklılaştığını ve bu durumun, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin taşraya doğru genişleyen bürokratik merkezileşme ve kayıt disiplini politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, merkezde vefat odaklı ve kurumsallaşmış bir yapı hâkimiyetini korurken; taşradaki hareketlilik salt bir fiziksel inşaa faaliyeti değil; mahallelerin sosyal çekirdeğini oluşturan mevcut mescitlerin yerel talep

ve demografik ihtiyaçlar doğrultusunda (tahvil) resmî kayıt altına alınarak beratlı statü kazandığı dinamik bir süreci yansıtmaktadır.

Şehir merkezindeki camiler, zengin görevli kadroları ve karmaşık idari yapılarıyla kurumsal birer merkez niteliğindedir. Özellikle Zağnos Mehmet Paşa ile Ahi Mustafa ve Ahi Mehmet vakıfları üzerine yapılan incelemeler, bu yapıların ibadet işlevinin ötesine geçerek; eğitim (dersiam, muallim), sosyal yardım (tabbah), zaman tanzimi (muvakkit) ve dinî ritüel çeşitliliği (naathan, müsebbih) sunan çok katmanlı kentsel kurumlar olduğunu kanıtlamaktadır. Bu kurumlarda mütevellî, nazır ve cabi gibi idari kadroların düzenli varlığı, vakıf sisteminin mali ve hukuki sürdürülebilirliğini taşrada da titizlikle koruduğunu belgelemektedir. Merkezdeki atamalarda görülen aile içi devir temayülü ise liyakat esaslı bir yerel sürekliliğin işareti olarak okunmalıdır.

Kırsal alanda ise durum, yerel imkânlarla süregelen dinî hayatın devletin denetim ağında meşruiyet kazanması şeklinde gelişmiştir. Köy cami ve mescitlerindeki yüksek “müceddeden” (ilk tescil) oranları, hakem ve yazar eleştirilerinde vurgulanan “çekirdek yapı” (mescit) vasfının, nüfus artışı (cemâ‘ati kesîr olmağla) ve yerel toplumsal mutabakatla cami statüsüne yükselttilerek hukukileştiğini işaret etmektedir. Köylerde referans mekanizmasının daha çok cemaat odaklı işlemesi, kırsal alandaki dinî örgütlenmenin merkezi bürokrasiden ziyade yerel toplumsal mutabakatla şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla Balıkesir örneği, vakıf sisteminin taşrada yerel ihtiyaçlara duyarlı, esnek ve tescil odaklı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Mescitler, yerleşim birimlerinin sosyal ve kurumsal çekirdeğini teşkil ederek, demografik ihtiyaçlar doğrultusunda cami statüsüne tahvil edilebilen temel yapılar olarak öne çıkmıştır. Camiler ise devletin merkez-taşra bağına güçlendiren, sosyal yardımlaşmayı ve eğitimi vakıf disipliniyle tabana yayan yapılar olarak işlev görmüştür. Bu çalışma, hurufat kayıtlarının bir bölgenin sosyo-ekonomik, kültürel ve idari dönüşümünü okumak için ne denli kıymetli bir kaynak olduğunu bir kez daha teyit etmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HRF.d.): nr. 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 1058, 1074, 1076, 1077, 1079/1, 1079/2, 1080, 1082, 1083, 1097, 1133, 1136, 1137, 1140, 1144, 1158.

2. Araştırma Eserler

Abou-El-Haj, Rifa’at Ali (2000). *Modern Devletin Doğası*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi.

Akkuş, Mehmet ve Abdülmecit İslamoğlu (2018). “Arşiv Belgeleri Işığında Balıkesirli Şeyh Lütfullah Câmii ve Zâviyesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(2), s. 885-908.

Alkan, Mehmet (2006). “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006 Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (s. 825-842). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arslan, İsmail (2007). “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), s. 235-248.

Arslan, İsmail (2014). *Osmanlı Dünyasında Köyler ve Köylüler (19. Yüzyıl Balıkesir Örneği)*, İstanbul: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Aygün, Necmettin, Turan Açık ve Eyyub Şimşek (2019). *Trabzon Hurufat Defterleri: Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*, Trabzon: Serander Yayınları.

Berki, Ali Himmet (1958). “İslâmda Vakıflar Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, (4), s. 19-37.

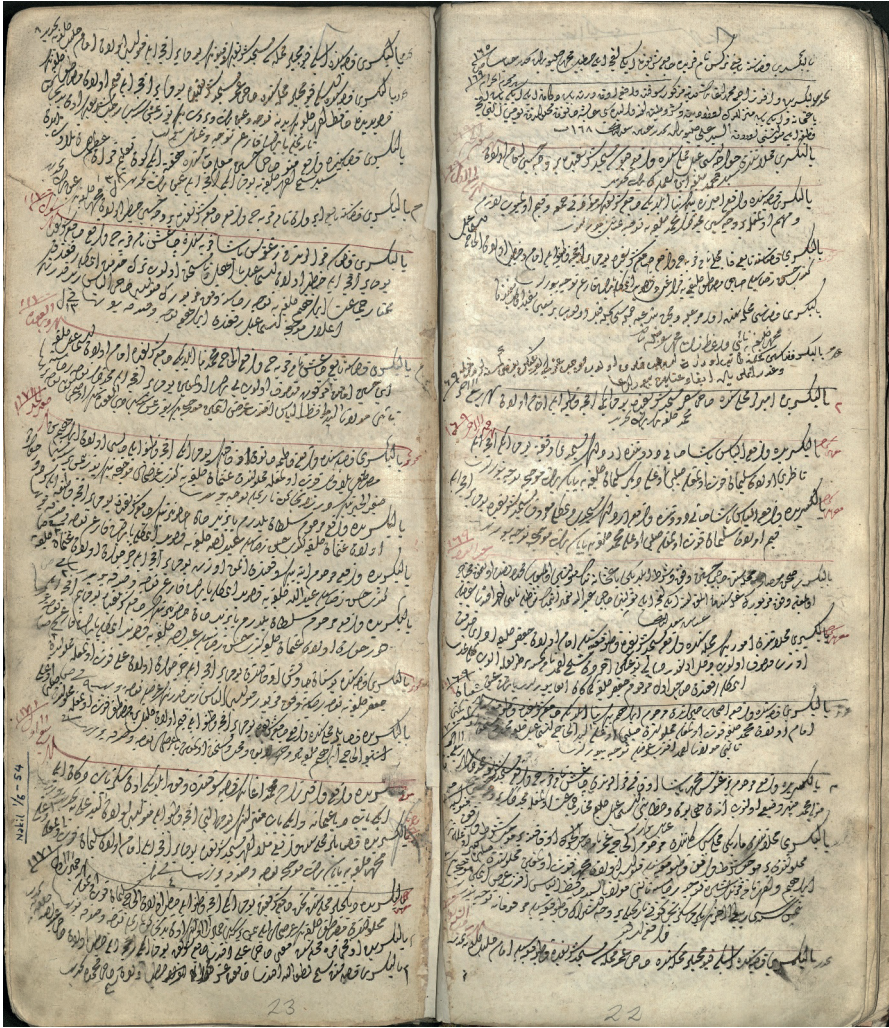
Canbakal, Hülya (2009). *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Çal, Halit (2001). “Hurufat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası”. *Prof. Dr. Zafer Bayburtluođlu Armağanı Sanat Yazıları* içinde (s. 125-166). Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Çal, Halit (2010). “1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Yunanistan’daki Türk Mimarisi”, *Erdem*, (58), s. 93-242.
- Demirtaş, Hasan (2012). “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, (37), s. 47-92.
- Ekinci, Resul (2011). *Zağnos Paşa’nın Balıkesir’deki Vakıfları (16) Numaralı Zağnos Paşa Evkaf Defteri Transkripsiyonu ve Deđerlendirilmesi (H. 1278-M. 1862)*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu Memiş, Şerife (2020). “Kudüs Vakıflarında İstihdam: 18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 55(55), s. 99-144.
- Farođhi, Suraiya (2004). “Krizler ve Değişim 1590-1699”. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)* içinde (s. 543-757). ed. Halil İncık ve Donald Quataert. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Genç, Mehmet (2007). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İncık, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çađ (1300-1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İncık, Halil (2009). *Devlet-i ’Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Kasaba, Reşat (2012). *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı’da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Köç, Ahmet (2015). “Sosyal Açından Balıkesir’de Yıldırım Külliyesi”, *Karesi’den Balıkesir’e (Şehrin Siyasi ve Sosyoekonomik Tarihinden Kesitler)* içinde (s. 115-129). Bursa.

- Küçükdağ, Yusuf (2005). “Hurufat Defterleri’ne Göre Osmanlı Döneminde Develi Kazası’nın Tekke ve Zaviyeleri”, *Türk Tasavvuf Araştırmaları* içinde (s. 415-426). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Küçükdağ, Yusuf ve Eşref Temel (2021). “Osmanlı Aksarayı’nda Tekke ve Zaviyeler (XVIII-XIX. Yüzyıllar)”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7), s.109-127.
- Oğur, Özcan (2018). *Karaman Eyaleti Konya Merkez Kazası Hurufat Defterlerine Göre Konya ve Civarının İdari ve Sosyal Durumu (1690-1839)*, Doktora Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt (1993). “Cami: Dinî ve Sosyokültürel Tarihi”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 46-56), İstanbul: TDV Yayınları.
- Öntuğ, Mustafa Murat (2003). *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öntuğ, Mustafa Murat (2023). “Balıkesir’de Bostan Çavuş Mektebi ve Dâru’l-hadisi, Hacı Hüseyin Dâru’l-Kurrâsı ile Vakıfları”. *Cumhuriyet’in 100. Yılında Balıkesir’in Kültürel Birikimi Vakıflar ve Tarihi Yapılar* içinde (s. 9-27). ed. Mehmet Bayyığıt. Konya: Palet Yayınları.
- Öntuğ, Mustafa Murat (2024), “Balıkesir İlyas Paşa Mevlevihanesi ve Medresesi”. *Balıkesir’de Dinî Hayat Bağlamında Dinî Kurumlar* içinde (s. 15-35). ed. Mehmet Özkan. Bursa: Emin Yayınları.
- Öz, Mehmet (2005). *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özdemir, Gazi (2005). *Hurufât Defterleri Işığında Konya-İlgin*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkaya, Yücel (1978). “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu”, *Bellekten*, (168), s. 667-723.

- Özvar, Erol (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Reyhan, Cenk (2008). *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sevim, Sezai (1993). *XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı: Tahrir Defterlerine Göre*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sevim, Sezai (1994). “Candaroğulları Sülalesi’nden Kaya Bey’in Balıkesir’deki Camisi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, (23), s. 19-24.
- Sözlü, Halil (2014). *Balıkesir’de Türk Dönemi Mimari Eserleri*, Doktora Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşir, Nahide (2014). “Balıkesir ve Çevresine Ait Arşiv Kaynakları ve Bir Kitabın Düşündürdükleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1(3), s. 1-4.
- Temel, Eşref ve Yusuf Küçükdağ (2018). “Hurufât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Medreseleri ve Darülkurraları”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), s. 48-82.
- Ünlüyol, Aynur (1995). *Şerhiyye Sicillerine Göre XVIII. Asrın İlk Yarısında Balıkesir (1700-1730)*, Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- VGM (1977). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ekler

Fotoğraf 1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi’ndeki Balıkesir kazasına ait 1097 nolu Hurufat Defterinin 22. ve 23. sayfası.

